

Azərbaycan Tarixi Fənni Üzrə İmtahan Suallarının Cavabları

1. Azərbaycan tarixi üzrə mənbələr və tarixşünaslıq

Azərbaycan tarixi müxtəlif mənbələr, yəni qaynaqlar əsasında öyrənilir ki, bunlar da arxeoloji və yazılı abidələrdir. Yazıyaqədərki tarix birmənalı olaraq arxeoloji abidələrin tədqiqi sayəsində öyrənilir. Yazı yarandıqdan sonrakı tarix isə arxeoloji tədqiqatlarla üst-üstə düşürsə, bu daha mükəmməl, dəqiq tarix olur. Arxeoloji qazıntılar mədəni təbəqələrdən, qəbir abidələrindən, qədim yaşayış məskənlərindən aşkar edilmiş müxtəlif əmək alətlərindən, silahlardan, məişət əşyalarından, tikintilərin memarlıq xüsusiyyətlərini öyrənməkdən və s. ibarətdir.

Yazılı abidələr əsasən sinifli cəmiyyətdə meydana çıxmışdır. Lakin sinifli cəmiyyət formalaşana qədər də müxtəlif şəkli yazılar – piktografik (piktos “şəkil”, qrafo “yazı” deməkdir) yazılar olmuşdur. Sonralar İkiçayarasında (Mesopotamiya) mixi yazı növü meydana çıxmışdır.

Azərbaycan tarixinin qədim dövrü Mesopotamiya ərazisində e.ə.III-I minilliklərdə bir birini əvəz edən qədim Şumer, Akkad, Assuriya və Van gölü ətrafında mövcud olmuş Urartu mixi yazıları vasitəsilə öyrənilir. Söz yox ki, o dövrdə Azərbaycan ərazisində də müxtəlif yazı növləri olmuşdur. Çünki, mənbələrdə o yazıları oxuyan və onlara cavab yazan “mirzələrdən” söhbət açılır. Bu yazılarda ərazimizdə mövcud olmuş Aratta, Kutium, Lullubum və Manna dövləti haqqında məlumatlar vardır.

E.ə.V-eramızın III əsrlərinə aid Antik mənbələrdə ölkəmizə aid məlumatlar saxlanmaqdadır. Qədim yunan tarixçisi Herodotun “Tarix” əsərində, Yunan, Roma tarixçi və coğrafiyaşünaslarından Strabon, Ptolomey, Plini, Arrian və digərlərinin əsərlərində Azərbaycan haqqında yazılı məlumatlara rast gəlinir.

Eramızın IV-X əsrlərinə aid Bizans qaynaqlarında da maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Alban tarixçisi Musa Kalankətlinin “Alban tarixi” əsəri bu baxımdan daha diqqətəlayiqdir. Bu bizim yerli yazılı abidələrimizdir.

VII əsrdən sonra tariximiz ərəb mənbələrində işıqlandırılmışdır. Təbəri, Müqəddəsi, İbn Xordadbeh, İbn Havqəl və başqalarının əsərlərində Azərbaycan haqqında geniş məlumatlar vardır.

Pəhləvi dilində daş, qala divarı üzərində həkk olunan epigrafiq yazılarda Azərbaycanın ölkə adları əksini tapmışdır. XI-XVIII əsrlərə aid orta əsr yazılı mənbələri ərəb, fars, türk dillərində yazılmışdır. Azərbaycanda səlcuqların hakimiyyəti dövrü Sədr-əd-din Hüseynin əsərində öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda monqol hakimiyyəti dövrü haqqında Rəşid-əd-din, Həmdullah Qəzvini və İbn əl-əsinin əsərlərində geniş məlumatlar verilmişdir. Orta əsr tarixçiləri – Məhəmməd Naxçıvani, Həsənbəy Rumlu, İsgəndər Münşi, Məhəmməd Tahir Vahid, Xondəmir, Övliya Çələbi və b. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərinin, Səfəvilər dövlətinin tarixinə dair ətraflı məlumatlar vermişlər. Eyni zamanda orta əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş Avropa səyyahları Adam Oleari, Yan Şarden, Tavernye, Kempfer və b. Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı barədə məlumatlar vermişlər.

XIX əsrdə yaşamış tarixçilər Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Yusif, Əhməd bəy Cavanşir, Mirzə Camal Qarabaği, Əhməd bəy Cavanşir, Kərimağa Fateh və Hacı Seyid Əbdul Həmid xanlıqlar dövrü haqqında maraqlı əsərlər yazmışlar. A. Bakıxanov isə “Gülüstani-İrəm” əsərində qədim zamanlardan 1813-cü ilə kimi baş vermiş tarixi hadisələri şərh etmişdir.

Kapitalizm dövründə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün o dövrdə nəşr olunmuş qəzet və jurnal materiallarının böyük əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan tarixi elmi baxımdan XIX əsrdən öyrənilməyə başlanmışdır. Azərbaycan tarixinə dair Sovetlər birliyi zamanında xeyli sayda əsərlər yazılmışdır. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra tariximizə maraq bir qədər də artmış, tariximiz qərəzli öyrənmələrdən xilas olmuş, keçmişimizə dair obyektiv, sanballı əsərlər yazılmışdır. Buraya çoxsaylı monoqrafik əsərləri, o cümlədən yeddi cildlik “Azərbaycan tarixi” ni də əlavə etmək lazımdır.

2.Ən qədim Daş dövrünün (paleolit) xarakterik əlamətləri.

Azərbaycan ərazisində ibtidai icma quruluşunun təşəkkülü daş dövrünün (paleolit) ən qədim mərhələlərindən başlamış və üst paleolitə (son paleolit) keçid dövründə başa çatmışdır.

Azərbaycan yer kürəsində ibtidai insanın formalaşdığı ərazilər sırasına daxildir.

Hələ 12 mln. il əvvəl Azərbaycan ərazisində meymunabənzər insanlar yaşamışlar. 1939-cü ildə Qərbi Azərbaycanla Şərqi Gürcüstanın sərhəddində, Udabno adlanan yerdə meymunabənzər insanın qalıqlarının tapılması buna sübutdur. Azərbaycanda qədim daş dövrü Azıx, Tağlar, Zar, Qazma, Daşsalahlı, Aveydağ mağara düşərgələri və Qədir dərə, Çaxmaqlı, Kəkilli kimi açıq düşərgələrin arxeoloji materialları əsasında öyrənilmişdir. Azərbaycanda ən qədim insan mədəniyyəti olan Quruçay mədəniyyəti üç mərhələyə bölünür. Birinci mərhələ paleolitə ilk təşəkkülü (Aşelə qədərki dövrü) əhatə edir. İkinci mərhələ erkən və orta aşel dövrünü, üçüncü mərhələ isə son aşel və müstəqil dövrünü əhatə edir. Bu mədəniyyətin 1,5 mln. ildən artıq yaşı var. Quruçay mədəniyyətinin ilkin dövrü Afrikada öyrənilmiş Olduvay paleolit mədəniyyəti ilə eyni tarixə malikdir. Aşelə qədərki dövrün əmək alətləri adi çay daşlarından çox kobud hazırlanmışdır. Bu mərhələnin insanları təbii daşlardan qəlpələr qoparmağı və onlardan kəsmək, doğramaq aləti kimi istifadə etməyi bacarırdı. Bu dövrdə ovçuluq bəsit idi. İbtidai ovçuluqla yanaşı giləmeyvə yığmaq vərdişi də təşəkkül tapmağa başlamışdı.

Quruçay mədəniyyətinin 2-ci inkişaf mərhələsi 700-150 min il arasındakı dövrü əhatə edir. Bu dövrdə əmək alətləri xeyli təkmilləşmişdi. Erkən daş dövründə insanlar süni yolla od əldə etmişlər. ən qədim ocaq qalığının 700 minə yaxın yaşı var. Azıx mağarasında təxminən 400 min il əvvəl yaşamış Azıxantrop insan tipi Pitekantropdan sonrakı və Neandertaldan əvvəlki dövrə aiddir. Azıx mağarasının Aşel təbəqəsində qədim tikinti qalığı tapılmışdır. Ocaqdan istifadə və yaşayış binasının tikintisi bəşər tarixinin ən qədim nailiyyəti sırasına daxildir. Aşel dövründə insanlar tədricən ətraf aləmi dərk edir, ibtidai dini təsəvvürlər yaradır və sadə incəsənətlə məşğul olurdular.

Quruçay mədəniyyətinin üçüncü mərhələsinin tarixi 150-120 min il arasındadır. Bu dövr insanları ətraf aləmə yaxşı bələd olmuş, təbii sərvətlərdən xammal kimi istifadə etmişlər. Əmək alətlərinin hazırlanmasında dəvəgözü daşından geniş istifadə edilirdi. Bu dövrdə həmçinin ilk bəsit dəfn mərasimi meydana gəlmişdi. Orta paleolit dövründə totem, ovsun, heyvanlara sitayiş kimi dini təsəvvür formaları da təşəkkül tapmışdı.

Paleolitə son mərhələsi təxminən 40-30 min il əvvəl başlamış və e.ə. 12-ci minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə iqlim mülayimləşmiş, bitki və heyvanat aləmində yaşayış üçün əlverişli dəyişikliklər baş vermişdir.

Son paleolit dövrünün əmək alətləri içərisində uclu qaşovlar, biz, kəsici, dairəvi, yarım dairəvi və uzun qaşovlar, gözli və üçbucaq alətlər, prizmatik nukleuslar, habelə istehsal tullantıları əsas yer tuturdu.

Üst paleolit dövründə Azərbaycan ərazisində müasir insan tipinin formalaşması başa çatmış və ibtidai icma quruluşunun ilkin pilləsi yaranmışdır. Bu dövrdə əqli və fiziki cəhətdən daha da inkişaf etmiş insan kollektivi birgə fəaliyyət göstərə biləcək daimi qruplarda birləşmiş, ibtidai sürü icması nəsli qəbilə quruluşu ilə əvəz olunmuşdu. Nəsli qəbilə quruluşunun əsasını qan qohumluğuna malik insanların qəbilə birliyi təşkil edirdi. Nəsli qəbilə quruluşu dövründə insanlar ana xətti üzrə qohumluq əlaqələri əsasında birləşmişdi.

3. Azərbaycan ərazisində qədim tayfa ittifaqları və ilk sinifli cəmiyyətlər.

E. ə . III minillikdə Azərbaycan ərazisində qədim tayfa ittifaqları və erkən dövlət qurumları yaranmağa başladı. Qədim tayfa ittifaqları və dövlət qurumları haqqında ilk məlumatlar Şumer - Akkad mixi yazılarında əks olunmuşdur. Bu məlumatlara əsasən Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfalar İkiçayarasında mövcud olmuş şəhər dövlətləri ilə iqtisadi və erkən siyasi münasibətlər saxlamışlar.

İlk dövlət qurumu e.ə.III minilliyin I yarısında Urmiya gölünün cənub və cənub – şərq hissəsini əhatə edən Arrata olmuşdur. Şumer qaynaqlarında “saf ənənələr ölkəsi” adlandırılan Arrata e. ə. XXVIII – XXVII əsrlərdə mövcud olmuş Uruk şəhər dövləti ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrə girmişdir. Aratta hökmarı En - Sukuşsiranın Uruk dövlətinin başçısı En – Merkar arasında baş vermiş siyasi rəqabət və qismən də dostluq münasibətləri Şumer – Arrata əlaqələri haqqında geniş məlumatlar verir. E. ə. XXVII əsrdə Arattada hökmdara məxsus vahid hakimiyyət və dövlət idarələri mövcud olmuşdur. Dini görüşləri çoxallahlıq olan Arattada bərəkət və məhəbbət allahı olan İnnanaya ibadət geniş yayılmışdı.

Arattanın siyasi səhnədən çıxmasından sonra Azərbaycanda yaranmış ikinci dövlət qurumu Lullubi olmuşdur. E.ə. XXIII əsrdə Urmiya gölünün cənubunda yaranmış Lullubi dövlət qurumu e.ə. XXIV – XXII əsrlərdə İkiçayarasında hakimiyyəti

ələ keçirmiş Akkad dövləti ilə mübarizə apararaq öz mövcudluğunu təsdiq etməyə çalışmışdır. Lullubi hökmdarı Satuni (e.ə. 2230 – 2200) və İmmaşqun (e.ə.2200-2170) mərkəzi Lullubi dövlətini möhkəmləndirməyə çalışmış və buna nail olmuşlar. Lullubi hökmdarı Annubaninin (e.ə.2170-2150) dövründə artıq lulubilərin ölkəsi cənubda Diyala çayına, şimalda Urmiya gölünə qədər uzanırdı.

E. ə. III minillikdə Urmiya gölünün qərb və cənub qərb torpaqlarında yaranmış kuti tayfalarının dövləti formalaşmağa başladı. Kutilər Akkad dövlətinin işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxaraq hətta İkiçayarası ərazisinə müdaxilə edirdilər. Kuti hökmdarları İmta (e.ə.2204-2197), İnqəşauş (e.ə 2198-2192), Sarlaq (e.ə.2191- 2185), Yarlaqaş (e.ə.2184-2178) akkadlarla mübarizədə məğlub olsalarda, onların sələfi Elulumeş (e.ə.2177-2171) bu vəzifənin öhdəsindən gəlmiş və e.ə. 2175–ci ildə Kutilər İkiçayarasına sahib olmuşlar. Lakin sonradan zəifləyən kuti etnik birliyi e.ə. 2104–cü ildə hökmdar Tirikanın dövründə onların İkiçayarasındakı hakimiyyəti ləğv edilmişdir. Kutilərin hakimiyyətinə asanlıqla son qoyulması onunla bağlı idi ki, onlar İkiçayarasında böyük hərbi qüvvə saxlamırdılar. İkiçayarasında kutilərin ağalığına son qoyulduqdan sonra kuti dövləti də süquta uğrayır, xırda hakimiyyətlər yaranır.

4. Manna dövləti. Yaranması, dövlət quruluşu və təsərrüfat həyatı

Azərbaycan dünyada qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan bir ölkə kimi tanınır. E.ə. III minillikdə erkən dövlət yaratmaqla tarixin səhnəsinə çıxan Azərbaycan türkləri e.ə. I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanın cənubunda Manna adlı yeni bir dövlətin əsasını qoymuşdular. Mannanın adı ilk dəfə e.ə. 843-cü ildə Assur mixi kitabəsində “Munna” kimi çəkilmişdir. Urartu yazılarında bu dövlətin adı Mana, Tövratda isə Minni kimi verilmişdir. Urmiya gölündən cənubda İç Zamuada yaşayan mannalılar bu bölgədə mövcud olan siyasi qurumları – “ölkələri” öz dövlətlərinin tərkibində birləşdirmişdilər. Nəticədə Mannanın coğrafi hüdudları xeyli genişlənmişdi. Urmiya gölü hövzəsində yerləşən bu vilayətlərin (Zamua, Mazamua Gilzan, Gizilbunda, Meişta - Mesi və s.) vahid dövlət şəklində birləşməsi e.ə .IX- VIII əsrlərin hüdudunda baş vermişdir. Manna hökmdarı qeyri – məhdud hakimiyyətə malik idi. Xarici siyasəti müstəqil şəkildə müəyyənləşdirmək səlahiyyətinə malik olan Manna

hökmdarının idarəetmə sisteminə məşvərətçi orqan olan ağsaqqallar şurası da daxil idi. Hökmdardan asılı şəkildə fəaliyyət göstərən əyanlar və dövlət məmurları ölkənin idarəçilik sistemində mühüm rol oynayırdılar. Bütövlükdə Mannada canişinlik sistemi yaradılmışdı.

Mannanın yüksəlişi isə İranzunun (e.ə. 740 -719) hakimiyyətə gəldiyi dövrə təsadüf edir. İranzu müstəqil hakimləri mərkəzi hakimiyyətə tabe etdi və canişinlik sistemi yaratdı. Onun dövründə Cənubi Azərbaycanın demək olar ki, bütün torpaqları Manna dövlətinin tərkibində idi və dövlətin Şimal hədudları Araz çayına çatmışdı. Nəticədə Manna qədim Şərqi dörd qüdrətli dövlətindən biri olmuşdu. İranzu mərkəzləşmə siyasəti yeridərək bütün vilayətlərin hakimlərini özünə tabe edə bilmişdi. Təxmini məlumatlara əsasən, Manna dövləti şimalda Araz çayı, cənub və cənub şərqdə Kassi ölkəsi, qərbdə Urartunun cənubuna qədər uzanırdı. Manna dövlətinin paytaxtı İzirtu şəhəri idi. E.ə. VIII –VII əsrlərdə Mannada hakimiyyət irsən ötürülürdü. İranzudan sonar taxta onun böyük oğlu Aza (e.ə. 718-716), sonar digər oğlu Ullusunu (e.ə. 716-680) oturmuşdu. Ahşerini oğlu Ualli əvəz etmişdi. Dövlətin ərazisi vilayətlərdən ibarət idi. Vilayətləri hökmdarın təyin etdiyi hakimlər və canişinlər idarə edirdilər. Mannanın sərhədboyu və ucqar vilayətlərinin hakimləri bəzən mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmir, separatçılıq hərəkatlarına yol verirdilər. E.ə. VII əsrin 70-50-ci illərində Manna hökmdarı Ahşerinin (e.ə. 675-650) tam müstəqilləşməsi və Assuriyaya qarşı çıxması yeni savaşa səbəb oldu. E.ə. 660-659-cu illərdə assurlarla mannalılar arasında baş verən savaşda Ahşeri məğlub oldu. Bu məğlubiyyətdən sonar Mannada daxili çəkişmələr başlamış və Ahşeri e.ə. 650-ci ildə üsyan nəticəsində öldürülmüşdü. Hakimiyyətə oğlu Ualli (e.ə. 650-630) gəlmişdir. E.ə. VII əsrin sonlarında Assuriya Babilistanla ölüm-dirim savaşına çıxanda Manna müttəfiqlik borcuna sadıq qalıb, ona hərbi qüvvə ilə yardım göstərmişdi.

Mannanın adı e.ə. 593-cü ildə Bibliyada çəkilmişdir. Burada Manna iskitlər və Urartu ilə birlikdə Babilə qarşı mübarizəyə çağırılmışdır. E.ə. 590-cı ildə Manna torpaqları Midiya ordusu tərəfindən işğal olunmuş və Manna dövləti süquta uğramışdı.

Əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi Mannada əkinçiliyin və maldarlığın inkişafına şərait yaratmışdı. Burada dəmyə əkinçiliyi ilə yanaşı, süni suvarma əkinçiliyi

yayılmışdı. Mannada arpa, buğda və darı əkilirdi. əkinçilikdə dəmir toxalardan, oraqlardan və tunc kotanlardan istifadə edilirdi. Assur yazılarında Mannada taxıl (buğda və arpa) un ehtiyatı, yağ və çaxır anbarları haqqında çox dolğun məlumatlar verilmişdir. Manna dağlıq ölkə olduğundan burada maldarlığın inkişafı üçün hər cür şərait var idi. Mixi yazılarda Manna torpaqlarında iri və xırdabuynuzlu mal saxlanması və at ilxıları bəslənməsi haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. Manna əhalisi oturaq olduğundan burada yaylaq maldarlığı geniş yayılmışdı. Mannada atçılığın inkişafı atdan daha çox hərbi işdə və qoşqu vasitəsi kimi istifadə edilməsi ilə bağlı idi.

5. Manna dövlətinin Assuriya və Urartu dövlətləri ilə münasibətləri

E. ə. IX əsrin ortalarında yaranmış Manna dövləti Assuriya və Urartu kimi çox qüdrətli dövlətlərin çoxsaylı talanedicisi yürüşlərinə məruz qalmışdır. Assuriyanın Manna ərazisinə basqınları hələ mərkəzləşmiş dövlətin yaranmadığı dövrdə başlamışdı. E.ə. 880-ci ildə Assur hökmdarı II Aşşurnasirpal (e.ə. 883-859) Zamua ərazisinə hücum etmişdi.

Assur hökmdarı III Salmanasar (e.ə. 859-824) 856-cı ildə Mannanın Zamua və Gilzan vilayətinə hücum edir. E.ə. 829-cu ildə Assuriya Manna hökmdarı Ualkinin (Udaki) hakimiyyəti altında olan torpaqlara soxulur, paytaxtı Zirtu (sonrakı İzirtu) şəhərini ələ keçirir.

Assur hökmdarı V Şamşi-Adad (e.ə. 823-811) Manna üzərinə hücum edərək Zamuanı, e.ə. 820-ci ildə isə Qızılunda (Gizilunda) ölkəsini işğal etdi. Assur hökmdarı III Adadnirari (e.ə. 810-783) öyünür ki, Günbatan (Xəzər) dənizinə kimi olan əraziləri işğal etmişdir.

E.ə. IX əsrin 2-ci yarısında Assuriya və Urartu arasında Manna uğrunda çəkişmələr başlandı. Urartu hökmdarı İşpuini (e.ə. 825-812) və oğlu Menua (e.ə. 810-781) Manna üzərinə yürüş təşkil etdilər. e.ə. 812-ci ildə Mannanın Menişta vilayətini ələ keçirdilər. Menua e.ə. 809-cu ildə yenidən Manna ərazilərinə soxuldu.

E.ə. VIII əsrin I yarısında Assuriyanın siyasi böhran keçirilməsi ilə Urartu Ön Asiyada fəallaşdı. Urartu hökmdarı Argiştı (e.ə. 781-760) e.ə. 779-774-cü illərdə Mannaya bir neçə dəfə yürüş etmişdir.

Urartu hökmdarı II Sarduri (e.ə. 760-730) Mannaya qarşı yürüşləri davam

etdirmişdi. O, e.ə. 750-ci ildə Manna üzərində qələbə çaldığını bildirir.

E.ə. VIII əsrin ortalarından Ön Asiyada siyasi vəziyyət dəyişdi. Yenidən güclənən Assuriya III Tiqlatpalasarin (e.ə. 744-727) dövründə Mannanın Mazamua (Urmiya gölünün cənubu və cənub qərb hissəsi) vilayətini tutdu, Urartunu bu ərazidən sıxışdırdı.

İranzu (e.ə. 740-719) III Tiqlatpalasarla ittifaqa girərək Urartu tərəfindən işğal olunan əraziləri geri qaytardı. Iranzunun hakimiyyəti illərində Manna demək olar ki, Cənubi Azərbaycan ərazisində bərqərar oldu.

Bu dövrdə Mannada Assur və Urartu meylli qüvvələr mövcud idi. Urartu hökmdarı I Rusa (e.ə. 730-714) Urartu meylli qüvvələrdən istifadə edərək İransuya qarşı qiyam qaldırdı. Assur hökmdarı II Sarqonun köməkliyi ilə e.ə. 719 –cu ildə baş vermiş qiyam yatırıldı.

İranzudan sonra hakimiyyətə gəlmiş Aza (e.ə. 718-716) I Rusanın təhriki ilə Urartu meylli qüvvələr tərəfindən sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Azadan sonra hakimiyyətə gələn Ullusunu (e.ə. 716-680) Assuriya ilə deyil Urartu ilə ittifaqa girdi. Assur hökmdarı II Sarqon e.ə. 716-cı ildə Mannaya hücum etdi, paytaxtı İzirtu şəhərini tutdu. Ullusunu Assuriya ilə ittifaqa razılaşmalı olur. Lakin I Rusa Mannaya qarşı təcavüzündən əl çəkmir. E.ə. 715-ci ildə II Sarqon I Rusa və Manna müxalifətlərinə qarşı yürüşə çıxır və onları məğlub edir.

E.ə. 714-cü ildə II Sarqon Mannaya böyük yürüş edir. O, bu yürüşdə Mannanı Urartu təsirindən qurtarmaq, Assuriyanın mövqeyini möhkəmləndirmək, Mannada mərkəzdənqaçma hallarına son qoymaq, xəracın vaxtlı-vaxtında Assuriya xəzinəsinə göndərilməsini təmin etmək məqsədini qarşıya qoymuşdu.

Manna e.ə. VII əsrin I rübündə Qafqazdan gəlmiş, iskit tayfaları ilə ittifaqa girdi. Manna hökmdarı Ahşerinin (e.ə. 675-650) tam müstəqilləşməsi və Assuriyaya qarşı çıxması yeni savaqlara səbəb oldu. E.ə. 660-659-cu ildə assurlarla mannalılar arasında baş verən savaqla Ahşeri məğlub olur. Bu məğlubiyyətdən sonra Mannada daxili çəkişmələr başlanmış və Ahşeri e.ə. 650-ci ildə üsyan nəticəsində öldürüldü. Ahşerinin oğlu Ualli (e.ə. 650-630) Assuriya ilə ittifaqı bərpa etməyə məcbur olmuşdur.

6. Midiya dövlətinin yaranması.

Kiaksarın Midiya dövlətini gücləndirməsi

Midiya Mannadan cənub-şərqdə, İranın mərkəzində yerləşirdi. Midiya dövlətinin paytaxtı Ekbatana (indiki Həmədan) şəhəri idi. Mannanın Qizilbunda vilayəti hər iki ərazinin sərhədini təşkil edirdi. Midiya haqqında ilk məlumatlar e.ə.IX əsrə aiddir. E.ə.IX - VIII əsrdə Midiya ərazisi kiçik vilayətlərə bölünmüşdü və ayrı-ayrı hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Midiya e.ə.IX əsrin II yarısından etibarən xarici müdaxilələrə məruz qaldı. Xüsusulə Assuriya Midiya ərazisini ələ keçirməyə çalışırdı.

Midiya tayfalarını birləşdirərək yeni dövlətin əsasını qoyan Deyokdan (e.ə. 712-675) sonra Fraorta (e.ə.675-653) onun işini davam etdirmişdir. Fraorta həm xarici hərbi müdaxilələrin qarşısını aldı və həmçinin Midiyanı vahid mərkəzdə birləşdirməyə nail oldu. Mixi yazılarda o, Kaştariti adlanırdı. Lakin Fraortanın Asuriya və Skit çarlığı ilə apardığı mübarizə uğursuz oldu. Nəticədə Fraorta öldürüldü və Midiya Skit çarlığından asılı hala düşdü (e.ə. 653-625-ci illər).

E.ə. 625 – ci ildə hakimiyyətə gələn Midiya hökmdarı Kiaksar əvvəlcə skitlərin Midiya ərazisindən çıxarılmasına nail oldu və hətta öz ərazilərini cənub - şərqdə yerləşən fars torpaqlarına qədər genişləndirdi. Farsların ölkəsini də Midiyaya tabe etdi. Mərkəzləşmiş dövlət yaratdıqdan sonra Kiaksar Assuriyaya qarşı müharibəyə hazırlaşdı. O, Midiya ordusunu yenidən təşkil etdi. Kiaksar ordunu silahlarına uyğun olaraq nizəçi və oxçu dəstələrə böldü, süvarilər dəstəsi yaratdı. Yeni Midiya hökmdarı Assur ağılığına son qoymaq üçün Babilistan hökmdarı Nabupalasar ilə ittifaqa girdi. Müttəfiqlərin Assuriya üzərinə hücumu e.ə. 616–cı ildə baş tutdu. E.ə.615- 612- ci illərdə Assuriya üzərinə növbəti həmlələr də uğurlu oldu. Assuriya e.ə. 604 – cü ildə süquta uğradıldı. Onun ərazisi Midiya və Babilistan arasında bölüşdürüldü.

Kiaksarın Midiya ərazisini genişləndirmək cəhdləri Assuriyanın məğlub edilməsindən sonra da davam etdi. Kiçik Asiya üzərində yerləşən Urartu Midiyanın tərkibinə qatıldı. Mannanın aqibəti naməlum qalır. Ola bilsin ki, Manna Midiyanın siyasi ağılığını tanımış və bununla da daxili idarəetmə müstəqilliyini saxlaya bilmişdi. Manna müharibə meydanından kənarda yerləşirdi. Kiaksar Kiçik Asiyaya yola düşdü və

Egey dənizi sahillərinə çıxmaq məqsədi ilə Lidiya hökmdarı Aliatta ilə müharibəyə başladı. Kiaksarın Lidiya ilə müharibəsi beş il (590-585) davam etdi. E.ə. 585-ci ildə hər iki tərəf sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur oldu. Diplomatik nıgah bağlanır, yəni Aliatta qızını Kiaksarın oğlu Astiağa ərə verir. Müqaviləyə görə, Kiçik Asiyanın Halis (indiki Qızıl İrmak) çayı iki dövlətin sərhədi kimi müəyyənləşdirilir və beləliklə Midiya Ön Asiyanın qüdrətli dövlətinə çevrilir.

Kiaksarın vəfatından sonra hakimiyyətə onun oğlu Astiaq (e.ə. 585-550) gəlir. Astiaqın hakimiyyətinin son illərində Midiyanın daxili və xarici vəziyyəti mürəkkəbləşir. Harran vilayətinə görə qonşu Babilistan ilə münasibətlər kəskinləşir. Hər iki dövlət bu vilayəti ələ keçirmək istəyirdi. Astiaq Harran vilayətinə hücum etdikdə saray əyanlarının bir qismi Astiaqa qarşı bu fürsətdən istifadə etdilər. Daxili siyasətdə Astiaq nəslə zadəganların hüququnu məhdudlaşdırdığı üçün hökmdar ilə əyanlar arasında ziddiyyət yaranmışdı. Herodota görə Midiya sarayında fars meyilli qüvvələr də gizli fəaliyyət göstərirdilər. mərkəzi hakimiyyətə müxalif qüvvələrin sayəsində II Kir ordusu ilə birlikdə Midiya torpaqlarına soxulur. O, üç il (e.ə. 553-550-ci illər) davam edən bu müharibədə qalib gələrək Ekbatana şəhərini tutur. Digər rəvayətə görə Kir Midiya sarayında xidmət edirmiş. Astiaq onu Azərbaycan ərazisindəki kadusiləri tabe etmək üçün hərbi səfərə göndərmişdi. Lakin Kir kadusilərlə sazişə girərək, onların köməyi ilə Astiaqa qalib gəlmişdir. Beləliklə e.ə. 550-ci ildə Midiya dövləti süquta uğrayır və Midiya Əhəməni dövlətinə birləşdirilir.

7. Azərbaycanın Əhəmənilər imperiyasından asılı vəziyyətə düşməsi və nəticələri

II Kir Midiyanı ələ keçirdikdən sonra Əhəməni fars dövlətinin əsasını qoymuşdur. Əhəməni sülaləsinin banisi Əhəməni olmuşdur. Onun ilk vətəni İranın cənub-şərqində yerləşən Fars əyaləti hesab olunur. Buradan farslar tədricən yayılmış və Elamın Anşan vilayətinə yiyələnmişlər. Bəzi mülahizələrə görə farslar buraya e.ə. VIII əsrdə Parsua vilayətindən, Diyala çayının yuxarı axarından gəlmişlər. Parsua ölkə adı onların etnik (pars, fars) adına çevrilmişdir. E.ə. VI əsrin əvvəllərində Anşan və Parsua Midiyanın hakimiyyəti altına keçir. II Kir (e.ə. 558-530) fars tayfalarını birləşdirib

Midiyaya qarşı müharibəyə başlayır. E.ə. 550-ci ildə fars qoşunları Midiyanın paytaxtı Ekbatana şəhərini tuturlar. II Kir özünü Midiya şahı elan edir. II Kir Midiyada öz hakimiyyətini qanuniləşdirmək üçün Astiaqın qızı ilə evlənir. Farslar Midiya mədəniyyətinin bir çox sahələrini, eləcə də dövlət idarə quruluşunu mənimsəyirlər. Qədim yunanlar, misirlilər və başqa xalqlar Midiya taxt-tacının Kirin əlinə keçməsinə miras kimi başa düşür, çox hallarda isə əhəməni sülaləsinin şahlarını və farsları “midiyalı” adlandırırdılar. Bir neçə il ərzində II Kir Midiya dövlətinin tərkibinə daxil olan ölkələri özünə tabe etdi.

E.ə. 530-cü ildə II Kir massaget tayfalarına qarşı yürüş təşkil etdi. Herodotun məlumatından belə nəticəyə gəlmək olur ki, II Kir Araz çayından şimalda yaşayan massaget tayfalarına qarşı çıxış etmişdi. Məlumdur ki, hələ e.ə. VII əsrin birinci rübündə Azərbaycan ərazisində skit və sak tayfaları məsgən salmışdılar. Massagetlər də skit tayfa birliyinə daxil idilər. Dion Kassi Arazdan şimalda yaşayan albanları massaget mənşəli hesab edirdi. Erkən orta əsrlərdə Şimali Azərbaycan əhalisinin bir hissəsi massaget adlandırılırdı. Strabon qeyd etmişdi ki, skitlərin böyük bir hissəsi massaget və sak adını daşıyırdılar. Ehtimala görə, II Kir Şimali Azərbaycanın ərazisində yaşayan və massaget adlanan etnoslara qarşı yürüş təşkil etmişdi. Bu tayfaların hökmdarı Tomris tərəfindən məğlubiyyətə uğradılaraq həlak olmuşdu. Beləliklə, əhəmənilərin Araz çayından şimalda yerləşən torpaqları tutmaq cəhdi boşa çıxmışdı.

II Kirin oğlu Kambiz (e.ə. 530-522) Misir səfərində olarkən e.ə. 522-ci ildə İranda dövlət çevrilişi olur və hakimiyyətə onun qardaşı Bardi gəlir. Əhəməni nəslinin digər qoluna mənsub olan Dara Qaumatanı yalançı Bardi kimi qələmə verərək sui-qəsd təşkil edir və Bardi öldürülür. I Dara (e.ə. 522-486) sui-qəsd nəticəsində hakimiyyətə gəlir. Əslində, I Dara II Kirin oğlu Bardini hakimiyyətdən salmış, Bisütun yazılarında onu yalançı Bardi kimi qələmə vermiş və onu Qaumata adlandırmışdı. Məhz buna görə əhəməni dövlətinin tərkibində olan bir çox ölkələr üsyan qaldırmışdılar. Üsyan qaldıran ölkələr arasında Azərbaycanda yaşayan tayfaların və əhalinin adı çəkilməmişdir. Yəqin ki, Cənubi Azərbaycan müstəqil daxili idarə üsulunu saxlamış və buna görə də üsyan qaldırmamışdı. Herodotun məlumatına görə, Araz çayından şimalda yaşayan xalqlar könüllü olaraq əhəməni dövlətini tanımış və ona xərac verməyə razılaşmışdılar.

Xarici siyasətində yad ölkələrin işğalı başlıca yer tutan I Dara e.ə. 519-cu ildə ilk növbədə skit və sak tayfalarına qarşı yürüşlər təşkil edir. I Dara qələbədən sonra sakların ancaq başçısını dəyişmiş və istədiyi adamı hakim qoymuşdu. Yəqin ki, sak adı altında Azərbaycanın bir sıra etnoslarının adları cəmləşdirilmişdi, çünki bu zaman bütövlükdə Azərbaycanı ifadə edən məfhum hələ işlədilmirdi.

I Dara işğal olunmuş ölkələri 20 satraplığa (canişinliyə) bölür və hər bir canişinlik müəyyən vergi dairəsinə salınır. Bu və ya digər vergi dairəsinə Azərbaycanda yaşayan etnoslardan kaspilər, saklar, utilər, müklər, matienlər və başqaları daxil edilmişdilər.

I Daranın oğlu Kserksin (e.ə. 486-465-ci illər) ordusunda fars-yunan müharibələri zamanı Azərbaycanda yaşayan həmin tayfaların iştirakı qeyd edilmişdir. Azərbaycan ərazisində yaşayan bu tayfalar öz başçıları ilə birlikdə əhəməni ordusunda vuruşurdular. Onlar Əhəməni sərkərdələrinin tabeliyində idilər. Herodotun məlumatından belə nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan I Daranın dövründən etibarən əhəmənilərdən asılı vəziyyətə düşmüşdür.

8. Makedoniyalı İskəndərin Şərqi hərbi yürüşləri.

E.ə. 336-cı ildə II Filippin ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu İskəndər (e.ə. 336-323-cü illər) gəldi. İskəndər atasının siyasətini davam etdirərək şərq ölkələrinə yürüşə hazırlaşdı. Bu zaman şərq ölkələri, o cümlədən qərbi Anadolu ərazisindəki yunan şəhərləri əhəmənilərin hakimiyyəti altında idi.

E.ə. 334-cü ilin yazında İskəndərin makedoniyalı və yunanlardan ibarət 35 minlik ordusu Şərqi doğru hərəkətə başladı. Əhəməni Şahı III Dara 40 minlik ordusu ilə Qranik çayı yaxınlığında İskəndərlə qarşılaşdı, lakin məğlub oldu.

E.ə. 333-cü ildə Anadolunun xeyli hissəsi İskəndərin əlinə keçdi. III Dara böyük qüvvə toplayaraq Suriyaya tərəf irəlilədi və İso şəhəri yaxınlığında Makedoniya ordusu ilə üz-üzə gəldi. Makedoniyalılar bu döyüşdə qələbə çaldılar. Əhəməni ordusunun qalığı III Dara başda olmaqla döyüş meydanından qaçdı.

Bu qələbədən sonra İskəndər Misirə yola düşdü. Misir müqavimət göstərmədi.

İskəndər Misirdən çıxaraq İkiçayarasına doğru hərəkət etdi. III Dara döyüşə ciddi hazırlanmış, 100 mindən artıq hərbi qüvvə toplamışdı. Əhəməni dövlətinin tərkibinə daxil olan və onu tanıyan ölkələr kömək məqsədi ilə hərbi dəstələr göndərmişdilər. Əhəməni ordusunun tərkibinə daxil olan midiyalılara Atropat başçılıq edirdi.

Qavqamela (cancal) döyüşünə Azərbaycanda yaşayan tayfalarda cəlb olunmuşdu. Kursi Rufun məlumatına görə kaspilər, mardlar, skitlər, kadusilər bu döyüşdə iştirak edirdilər. Arrianın məlumatına görə, alanlar, sakesinlər, həmçinin midiyalılar, saklar və b. sağ cinahda, kadusilər sol cinahda düzülmüşdülər. beləliklə, Cancal döyüşündə Azərbaycanda yaşayan tayfalar alban, sakesin, kaspi, kadusi, mard, sak və qafqazlı adı altında III Daranın tərəfində iştirak edirdilər.

E.ə. 331-ci il oktyabr ayının 1-də Cancal (Qavqamela) düzənliyində qanlı döyüş başlandı. Dara döyüşün gedişində qorxuya düşərək Midiyaya qaçdı. Başsız qalmış ordu darmadağın edildi. Cancal döyüşü İskəndərin Şərqdə udduğu ən böyük döyüş idi. Bu döyüş əhəməni dövlətinin süqutunu başa çatdırdı. Qələbədən sonra İskəndər müqavimətsiz Babil və Elamın paytaxtı Suz şəhərini zəbt etdi və şah xəzinəsini ələ keçirdi. Daha sonra İskəndər Əhəməni şahlarının vətəni Persidiya (Parsua) yola düşdü, Persepol şəhərini tutdu və Persepolun 120 min talant (1 talant 40 kq.-a qədər) qızıl və gümüşdən ibarət xəzinəsinə sahib oldu. Persepol yandırıldı. Güman edirlər ki, 12 min dananın gönü üzərində yazılmış müqəddəs Avesta həmin yanğın zamanı məhv edilmişdir.

E.ə. 330-cu ildə İsgəndər Midiyanın paytaxtı Ekbatana şəhərinə gəldi. III Dara İranın şərqinə qaçdı. Lakin Xəzər dənizinin cənubunda, Orta Asiyaya gedən yolda Dara (e.ə. 330-cu ildə) öldürüldü, bununla da əhəməni sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. İsgəndər özünü əhəməni şahlarının varisi elan etdi.

İskəndərin 10 il davam edən (e.ə. 334-324-cü illər) hərbi yürüşü qərbi Hindistanda sona yetdi. İsgəndər həmişəlik şərqdə qalmaq qərarına gəlir, döyüşçülərin yerli əhali ilə yaxınlaşması üçün xüsusi tədbirlər keçirir, onların yerli qızlarla evlənməsinə və şərqdə məskunlaşmasına şərait yaradırdı. O köhnə idarə üsulunu saxlayır, makedoniyalılarla və yunanlarla yanaşı, yerli zadəgan nümayəndələrinə,

əsasən farslara ali vəzifələr tapşırırdı. İsgəndər yunan alimlərini, mədəniyyət sahəsinin nümayəndələrini, bacarıqlı insanlarını şərq ölkələrinə aparır, yunan mədəniyyətinin şərqə yol açmasına şərait yaradırdı. O, bu ölkələrdə ellin mədəniyyətini yaymaq məqsədini güdürdü.

İsgəndər “Bütün dünyanı” zəbt etmək arzusunu həyata keçirə bilmədi və e.ə. 323-cü ildə 33 yaşında vəfat etdi.

9. Atropatena dövlətinin yaranması. Əhalisi, ərazisi və təsərrüfatı.

Makedoniyalı İsgəndərin şərqə yürüşü nəticəsində e.ə. 330-cu ildə əhəməni dövləti süquta uğradı. Əhəmənilərin taleyini həll edən Qavqamela döyüşündə (e.ə. 331) antiq müəlliflərin Kiçik Mada adlandırdığı Satraplığın başçısı Atropatın rəhbərliyi altında kadusilərin, albanların və sakasınların İsgəndərə qarşı vuruşmaları tarixi mənbələrdə əksini tapmışdır. Strabon yazırdı ki, Atropat öz ölkəsinin makedoniyalılara tabe olmasına yol vermədi. İsgəndərə tabe olmadığına görə əvvəl satrap vəzifəsindən uzaqlaşdırılan Atropat makedoniyalılarla savaş əvəzinə danışıqlar yolu tutdu. E.ə. 328-ci ildə o, Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən Kiçik Midiyanın Satrapı vəzifəsinə təyin edildi. Nəticədə Kiçik Midiya adlandırılan gələcək Atropatena torpaqları Makedoniya işğalından xilas oldu. E.ə. 324-cü ildə İsgəndərə qarşı Baryaqsın başçılığı ilə baş vermiş üsyanı öz gücü ilə yatıran Atropat qızını İsgəndərin ən yaxın sərkərdəsi olan Perdikkiyə əvəz verərək öz mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. E.ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndərin ölümü ilə onun imperiyası sərkərdələri arasında bölüşdürüldü. Perdikki dövlət regenti təyin edilərək əslində İsgəndərin yerini tutdu. Görünür, onun səyləri nəticəsində İsgəndərin imperiyasının birinci bölüşdürülməsində Atropatın ölkəsinin adı çəkilməmişdir. E.ə. 321-ci ildə Perdikkinin ölümündən sonra imperiya yenidən bölüşdürülərkən Atropatena yenə yada düşmədi. Beləliklə, e.ə. 321-ci ildə Küçük Mada, yəni Atropatena müstəqil dövlətə çevrildi. Strabona görə yeni dövlət onun qurucusu olan Atropatın adı ilə Atropatena adlandırılmışdır.

Atropatdan başlayaraq Atropatena hökmdarları dövlətin siyasi, hərbi və iqtisadi qüdrətini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. E.ə. III əsrin 20-ci illərində Atropatena hökmdarı Artabazan Araz çayından nəinki cənubda, hətta şimala doğru çox geniş

ərazilərə malik olmuşdur.

Selevki hökmdarı III Antioxun (e.ə. 223-187) şərq yürüşü zamanı selevkilərlə savaşa məğlubiyyətə uğrayan Atropatena hökmdarı Artabazan sülh bağlayaraq onlardan asılılığı qəbul etdi. E.ə. 190-cı ildə Maqneziya döyüşündə romalılara məğlub olan selevkilərin mövqeləri zəiflədikdə Atropatena asılılıqdan çıxıb tam müstəqil oldu.

E.ə. III əsrdə yaranmış Parfiya dövləti şərqdə işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə çalışan Roma ilə rəqabət aparırdı. E.ə. 53-cü ildə Parfiya –Atropatena müttəfiq qoşunlarının Romaya qarşı apardıqları Karr döyüşündə romalılar ağır məğlubiyyətə uğradılar. E.ə. 36-cı ildə Mark Antoni Parfiya və onun müttəfiqi Atropatena üzərinə böyük yürüşə başladı. Bu dəfə də romalılar məğlubiyyətə uğradılar. Atropatena hökmdarı I Artabazd (e.ə. 59-20) bu qələbəni təntənə ilə qeyd etdi. Lakin Parfiyanın Atropatenanı özünə tabe etmək cəhdi Artabazdın Roma ilə yaxınlaşmasına səbəb oldu.

Artabazd Roma hökmdarı Oktavian Avqustun tapşırığı ilə e.ə. 20-ci ilədək eyni zamanda Ermənistanı da idarə etmişdir. II Ariobarzanın dövründə (e.ə. 20 – b.e. 2-ci ili) də Ermənistan ərazisi Atropatenanın tabeliyində olmuşdur. Eramızın 20-ci illərində Atropatena ərazisi Parfiya tərəfindən ələ keçirilmişdi. Nəticədə 350 ilə qədər mövcud olan Atropatena dövləti siyasi müstəqilliyini itirərək Parfiyanın tərkibinə qatılmışdır.

Atropatenanın əhalisi etnik baxımdan yekcins deyildi. Burada matienlər, saqartilər, kadusilər, gellər, utilər, maqlar, kaspilər və başqaları yaşayırdılar.

Atropatena əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə və iqlim şəraitinə əsaslanan zəngin təsərrüfata malik olmuşdur. Əhali əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Atropatenada heyvandarlığın, xüsusilə atçılığın geniş yayılması haqqında qiymətli məlumatlar var.

Atropatena qədimdən yüksək inkişaf etmiş sənətkarlıq ölkəsi kimi məşhur olub, müxtəlif sənət sahələrinin inkişafı üçün çox zəngin faydalı qazıntılara malik idi. Dulusçuluq geniş inkişaf etmişdi. Atropatena sənətkarları yüksək keyfiyyətli metal və gil qablar, müxtəlif silah növləri, toxuculuq məmulatı, bəzək şeyləri, təsərrüfat və məişət əşyaları istehsal edirdilər.

10. Qafqaz Albaniyası dövlətinin yaranması.

Tayfaları, şəhərləri, təsərrüfatı.

E.ə. IV əsrin axırlarında Azərbaycanın Araz çayından şimalda yerləşən torpaqlarında yaşayan albanlar öz dövlətlərini qurmuşdular. Hələ e.ə. V əsrdə Herodot Araz çayından şimaldakı torpaqlarda Kaspi adlı Alban tayfasının yaşaması haqqında məlumat vermişdir. E.ə. 331-ci il Qavqamela döyüşündə Əhəməni ordusunun tərkibində alban döyüşçülərindən ibarət bir hərbi dəstə Makedoniyalı İsgəndərə qarşı vuruşmuşdur.

Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyəti dövründə Alban hökmdarlığının mövcud olmasını antik Roma müəllifi Böyük Plini təsdiq edir.

E.ə. IV-III əsrlərdə Albaniyanı idarə edən hökmdarların adları tarixdə qalmamışdır. Buna baxmayaraq e.ə. III əsrdə Makedoniyalı İsgəndərin pullarına oxşar yerli gümüş alban pullarının kəsilməsi, üzərində müxtəlif süjetlərin əks olunduğu üzük formalı möhürlərdən istifadə olunması dövlətin mövcudluğundan xəbər verir. Qədim Alban dövlətinin paytaxtı Qəbələ şəhəri idi.

Albaniyanın ictimai quruluşu haqqında əsas məlumatlar arxeoloji abidələr və yazılı qaynaqların öyrənilməsi nəticəsində əldə edilmişdir. Strabon e.ə. 60-cı illərin hadisələri ilə bağlı yazırdı ki, hazırda bütün alban qəbilələrini bir padşah idarə edir. E.ə. I əsrdə (e.ə. 66-65-ci illər) Pompeyin yürüşləri zamanı Albaniyanı Oroys, Antoninin yürüşləri vaxtı (e.ə. 30-cu illər) isə Zober idarə edirdi. Alban Arşakilərinə qədər, yəni I əsrin ortalarında Albaniyanı onun ilk hökmdarı olmuş Aranın nəslə Aranşahlar idarə etmişdir.

Albaniyada hakim zümrəyə əyanlar və kahinlər daxil idi. Cəmiyyət ali zümrə ilə yanaşı kəndlilər, sənətkarlar və tacirlərdən ibarət idi.

Albaniyada təsərrüfatın müxtəlif sahələrində qul əməyindən istifadə olunmuşdur. Burada əməkçi əhalinin böyük əksəriyyətinin azad adamlar, yəni vergi ödəyən zümrələr (kəndlilər, sənətkarlar və s.) təşkil edirdi.

Albaniya dövlətinin şərq sərhədini Kaspi dənizi, qərb sərhədini isə İberiya (İori çayınadək) təşkil edirdi. Şimal sərhədləri Dərbənddən yuxarıdakı Samur dağ silsiləsindən başlayıb, Böyük Qafqaz dağlarının ətəkləri boyu İori çayının yuxarı axarınadək uzanırdı. Araz çayı isə Alban dövlətinin cənub sərhədi hesab olunur.

Alban əhalisi vahid dildə danışmırdı. Strabona görə bu ölkədə 26 dil var idi. Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində kaspiləri, utiləri, qarqarları, qardımanlıları, leqləri, gelləri və başqalarını göstərmək olar. Kaspilər, utilər və başqaları e.ə. I minilliyin ortalarında daha böyük tayfanın adı ilə albanlar adlandırılmışdır.

Antiq dövrdə alban əhalisi taxılçılıq, tərəvəzçilik, bağçılıq, üzümçülük və maldarlıqla məşğul olurdu.

Albaniyada sənətkarlığın müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. Sənətkarlıq əsasən şəhərlərdə qismən də kəndlərdə cəmləşmişdi. Sənətkarlıq məhsulları ölkənin daxili tələbatını ödəməklə yanaşı, bir hissəsi qonşu ölkələrə ixrac olunurdu. Silahqayırma, qiymətli metallardan qab istehsalı və qiymətli parça növlərinin toxunması şəhər sənətkarlıq emalatxanalarında cəmləşmişdi. Metalışləmə sahəsində silah istehsalı, əmək alətləri və məişət əşyaları, bəzək əşyaları daha geniş yayılmışdı.

Albaniyada dulusçuluq sənəti də geniş yayılmışdı. Toxuculuq sənəti öz yüksək səviyyəsi ilə seçilirdi.

Antiq dövrdə Albaniyada daxili ticarət sürətlə inkişaf edir və ölkənin xarici ticarət əlaqələri genişlənirdi.

Ellinizm dövründə ölkə dünya ticarətinə qoşulmuşdu. II əsrdə yaşamış antiq müəllif Klavdi Ptolomey Albaniyanın 29 şəhər və böyük yaşayış yerlərinin adını çəkmişdir ki, bunlardan Teleba, Gelda, Albana və Qaytara Xəzər dənizi sahillərində yerləşirdi. Antiq qaynaqlarda adı çəkilən şəhərlərdən yalnız Kabalakanın (Qəbələ) və Şamaxının (Gemaxiya) yeri dəqiq məlumdur.

11. Qafqaz Albaniyasında Roma işğalçılara qarşı mübarizə.

E.ə. IV-III əsrlərdə Makedoniyalı İsgəndərin və Selevkilərin Kaspi dənizi və onun ətraf bölgələrinə göndərdikləri ekspedisiyalardan sonra Albaniya ərazisinə hər hansı bir yürüş haqqında mənbələrdə heç bir məlumat verilmir. E.ə. I əsrin 60-cı illərinə qədər Yaxın Şərqdə baş verən hərbi-siyasi hadisələrdən kənarda qalan Alban dövləti üçün bu dövr əmin-amanlıq dövrü olmuşdur.

E.ə. I əsrdə romalıların hərbi planlarında Albaniya və qonşu İberiya önəmli yer tutmağa başladı. Romalıları Albaniyada möhkəmlənməklə Hindistanı Qara dənizə birləşdirən, bir hissəsi Kaspi dənizindən –Kür çayından və quru ərazidən keçən ticarət

yollarını ələ keçirmək niyyətində idilər.

Albaniyanın ələ keçirilməsi Romaya bu ərazidən Parfiyaya zərbə endirmək və digər ölkələrə yürüş etmək imkanı verirdi. E.ə. 66-cı ildə Roma sərkərdəsi Pompey Alban torpaqlarına yürüşə başlayaraq Kür çayı sahilində hərbi düşərgə saldı. Alban hökmdarı Oroysun başçılıq etdiyi 40 minlik ordu romalılar üzərinə hücumla keçdi. Həmin ilin dekabr ayında Kür çayı sahilində baş vermiş qanlı döyüşdə daha güclü və təcrübəli olan Roma ordusu qalib gəldi.

Romalılar İberiyaya yürüş edəndə albanlar onları arxadan təqib edərək Roma qoşunu üçün təhlükəli vəziyyət yaratdıqlarından Pompey e.ə. 65-ci ildə yenidən albanlar üzərinə yürüşə çıxdı. Albanlara gözlənilməz zərbə vurmaq üçün romalılar İori ilə Alazan çayları arasında susuz çöllə hərəkət etməyi qərara aldılar. Pompey bir neçə albanı əsir alaraq ordusunu daha qısa və rahat yolla aparmaq üçün onlardan bələdçi kimi istifadə etdi. Lakin ölümündən qorxmayan albanlar düşməni daha uzun və çətin yolla apararaq xeyli ləngitdilər. Alazan çayı sahilində döyüş baş verdi. 60 min piyada və 12 min atlıdan ibarət Alban qoşununa Oroysun qardaşı Kozis başçılıq edirdi. Süvari qoşunda albanlar, piyada qoşunda isə romalılar daha güclü idilər. Pompeyin düşünülmüş taktikası əsasında Roma ordusunun önündə olan atlı dəstəsi qəsdən geriye qaçaraq albanları öz arxasınca aparıb mühasirəyə saldı. Döyüş vaxtı Kozis Roma sərkərdəsi Pompeyə nizə ilə zərbə endirsə də, möhkəm zireh Pompeyi ölümdən qurtardı. Pompeyin cavab zərbəsi ilə Kozis ölümcül yaralandı. Döyüş romalıların qələbəsi ilə başa çatdı. Romalılara qarşı kişilərlə birlikdə alban qadınlarının da qəhrəmanlıqla vuruşması antik Roma müəlliflərinin heyratinə səbəb olmuşdu. Döyüşdən sonra Pompeyin tələbi əsasında onun düşərgəsinə gəlməyən alban hökmdarı Oroys məktub və hədiyyələr göndərməklə kifayətləndi. Pompey barışığa gəlmək və tabe olmaq haqqında Oroysun vədlərini qəbul edib, xəzər dənizi sahillərinə çıxmaq üçün ölkənin içərilərinə doğru irəliləməyə başladı. Ciddi müqavimətlə qarşılanan Pompey bu məqsədindən əl çəkməyə məcbur olub Albaniyanı tərk etdi.

E.ə. 36-cı ildə Antoninin Atropatənə və Albaniyaya yürüşünün nəticəsi olaraq Alban hökmdarı Zober romalılardan asılılığı qəbul etmişdi. Roma hökmdarı Oktavian Avqustun hakimiyyətinin sonlarında tərtib olunmuş məşhur Ankir kitabəsində Alban

hökmdarının Roma ilə dostluq etmək niyyətindən bəhs edilmişdir. Bu yazı göstərir ki, eramızın I əsrinin əvvəllərində öz ölkəsini müstəqil idarə edən alban hökmdarları Roma ilə dinc münasibətlər qurmağa çalışırdılar. Qobustanda bir qaya üzərində Roma imperatoru Demisianın adı ilə bağlı olan kitabənin qalması eramızın I əsrində Roma-Alban əlaqələrindən xəbər verir. Roma imperatoru Trayanın (96-117-ci illər) Ön Asiyaya yürüşü zamanı Albaniyanın ərazisi toxunulmaz qaldı. Belə bir şəraitdə albanlar öz torpaqlarının tam sahibləri idilər. II əsrdə Roma imperatoru Adrian (117-138-ci illər) Alban dövləti ilə dostluq əlaqələri saxlanmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi.

12. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin yaranması. Feodal cəmiyyətinin sinifləri, feodal mülkiyyət formaları, vergilər.

III-V əsrlərdə Azərbaycanda feodalizmə xas olan əsas iqtisadi münasibətlər bərqərar oldu. Məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin tədricən inkişafı feodal istehsal üsülünün bərqərar olmasına şərait yaradırdı. Hökmdar və onun ətrafındakı istismarçı sinif nümayəndələri torpaq sahibkarlarına çevrilirdilər. Hökmdar, yaxud dövlət torpaqları xidmət əvəzi olaraq hərbcilər və dövlət işçilərinə paylanırdı, bəzən də hədiyyə verilirdi.

Xüsusi xidmət adamlarına paylanmış belə torpaqlar feod, yəni “mülk” adlanırdı. Feodalizm adı da buradan əmələ gəlmişdi. Feodal torpaqlarında kəndli əməyindən geniş istifadə olunurdu. Kəndli feodaldan asılı vəziyyətdə idi, çünki o feodalın torpağını becərməli, məhsulun müəyyən hissəsini ona verməliydi. Kəndli eyni zamanda müxtəlif mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idi. Lakin onun əsas gəliri icarəyə götürdüyü feodal torpağı ilə bağlı idi.

Bəzən onlar torpaqsız kəndliləri feodal torpağını becərmək üçün işə cəlb edirdilər. Feodal torpağında müflisləşmiş kəndli əməyi tətbiq olunurdu, lakin kəndlilərin torpağa təhkimləşməsi bərqərar olmadı, yalnız xidmətçilik genişləndi.

Feodalizm dövründə iki sinif-feodal və kəndli sinifi yarandı. Kəndlilər əsas istehsalçı qüvvəni təşkil edirdilər. kəndli sinifinin daxilində baş vermiş mülki bərabərsizlik onların bir qisminin varlanmasına və xırda mülkədarlara çevrilməsinə səbəb oldu. Ölkədə baş verən siyasi hərc-mərclik, hakimiyyətin sasanilərə tabe edilməsi,

dini mübarizə yoxsulların sayını daha da artırır, feodalların isə varlanmasına şərait yaradırdı. Kəndlilər, sənətkarlar və tacirlər dövlətə vergi verən təbəqəyə mənsub idilər. Sasani dövlətində əhali dörd sosial təbəqəyə kahin, döyüşçü, mirzə və vergi verən təbəqələrinə bölünmüşdü. Son təbəqə can (qezit) və torpaq (xaraq) vergisi verirdi. Bundan başqa kəndlilər əmək mükəlləfiyyətinə cəlb olunurdular.

III-VII əsrlərdə Azərbaycanda feodal münasibətləri inkişaf edir, feodal istismarı möhkəmlənirdi. Feodallar arasında iri və xırda feodal təbəqələri formalaşırdı. İri feodallar patrik (Bizans qaynaqlarında), xırda feodallar azat (İran qaynaqlarında) adlanırdılar. Feodal münasibətləri dini idarələri də bürümüşdü.

Torpaq sahələri olan məbəd və kilsələrə əhali dini ibadət xətrinə vergi verməyə və müəyyən mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməyə məcbur edilirdi. Əsas istehsalçılar şinakan və ramik adlanırdılar. Onlar qismən torpağa təhkim olunmuşdular. Lakin təhkimçilik qeyri-xristian təsərrüfatında yayılmadı, burada feodaldan asılı kəndli təbəqələri yarandı.

Feodal torpaq mülkiyyəti dastakert (irsən keçən mülk) adını daşıyırdı. Belə torpaqlar kəndlilərə icarəyə verilirdi. Şərti mülkiyyət Xostaq adlanırdı. Bu mülk irsən keçmirdi.

Kəndlilərin torpağa təhkimləşməsi Azərbaycanın ancaq xristian feodallarının mülklərində meydana gəlməyə başladı. İranda hakimiyyətə gəlmiş Sasani sülaləsi (III-VII əsrlər) mərkəzdən asılı, lakin müəyyən daxili müstəqilliyə malik olan dövlət quruluşlarını ləğv etdi. İşğal olunmuş torpaqlarda mərkəz nümayəndələri tərəfindən idarə olunan əyalətlər yaratdılar. Belə əyalətlərdən biri Azərbaycan idi. Burada canişin hakimiyyəti bərqərar edildi. Qaynaqlar canişini mərzban (sərhəd qoruyan) adlandırırırdı. İran şahları işğal olunmuş, yaxud mərzban torpaqlarının sahibkarı kimi çıxış edirdilər. Belə ərazilərin idarəsi hakim sülaləyə mənsub adamlara tapşırılırdı. Əslində bu torpaqlar şah mülkiyyəti hesab olunurdu. Azərbaycanda hökmdar hakimiyyəti ləğv edildikdən sonra feodal torpaq sahibkarlığı gücləndi.

13. Azərbaycanda Sasani işğallarına qarşı üsyanlar

V əsrin əvvəlində Albaniya daxili müstəqilliyini saxlıyırdı, lakin Sasanilərdən asılı vəziyyətə düşmüşdü. Mənbələrdə Urnayrdan sonrakı alban hökmdarları barədə məlumat

verilmir. II Yezdəgirdin (438-457) vaxtında Ön Qafqazı idarə edən Sasani mərzbanları xristianlığa qarşı mübarizəni gücləndirdilər. V əsrin ortalarında

Albaniyada hakimiyətə II Vaçe gəldi (440-463). II Vaçe qayını II Yezdəgirdin təkidi ilə xristianlıqdan imtina etmiş və atəşpərəstliyi qəbul etmişdi. Lakin Sasanilərin dini siyasətinə qarşı gizli mübarizə gedirdi. Alban çarı II Vaçe Sasanilərə qarşı mübarizəyə qoşulmadı. Lakin Sasanilərə qarşı mübarizəyə alban xristianlarının dini başçısı katalikos və hərbi rəislərdən biri qoşulmuşdu. 450-cı ildə Xalxal şəhəri yanında döyüşdə Sasani dəstələri məğlub oldu. Albaniyada Sasani hakimiyətinə meyl güclü idi. Ancaq xristianpərəst alban əyanları Sasani hakimiyətinə qarşı mübarizəyə qalxmışdılar.

II Yezdəgirdin Ön Qafqaza Vəzir Mihr Nersenin başçılığı altında ordu göndərdi. Eyni zamanda o, xristianlığa qarşı təqibini dayandırdı, müxtəlif dinlərin azad ibadətini elan etdi. 451-ci il mayın 26-da Avarayr çölündə müttəfiq dəstələr ilə Sasani ordusu arasında döyüş oldu. Üsyançılar məğlub oldu. Xristian dininin tərəfdarları Aranı tərk edib dağlarda məskən saldılar.

İranda 2 il davam edən hakimiyyət uğrunda mübarizə zamanı (457-459) Albaniyada II Vaçe daxili siyasətini dəyişdi. 457-ci ildə II Vaçe qayını II Yezdəgirdin vəfatından sonra zərdüştlük dinindən imtina etdi. II Vaçe İranda baş vermiş siyasi hadisələrdən istifadə edərək Albaniyada xristianlığı yaymaq məqsədilə Sasanilərin tabeliyindən çıxdı. İranda Firuz (459-484) hakimiyyətə gəldikdən sonra II Vaçe Cora dərəsini tutdu, maskutları öz tərəfinə çəkdi və Qafqazın on bir hökmdarı ilə ittifaqa girdi. II Vaçe Sasanilərlə müharibəyə başladı. Bu müharibə 460-cı ildə baş vermişdi, çünki əvvəlki dövrlərdə Firuz xoşluqla II Vaçeni yola gətirmək istəyirdi və ona qarşı ciddi tədbirlər görmürdü. Lakin münasibətlər kəskinləşəndə Firuz hunları alban hökmdarına qarşı müharibəyə qaldırdı. Haylandur hunları 462-ci ildə Albaniyaya soxuldular. Bir il uzanan bu müharibə II Vaçenin 463-cü ildə hakimiyətdən əl çəkməsilə başa çatdı. Vaçenin xahişi ilə atasının miras qoyduğu mülk şah Firuz tərəfindən onun sərəncamına verildi. Vaçe min evdən ibarət təsərrüfata sahib oldu. Vaçe adi zahid həyatı sürməyə başladı. II Vaçedən sonra 30 il ərzində Albaniya müstəqilliyini itirdi və Sasanilərin təyin etdiyi mərzban tərəfindən idarə olunmağa başladı. Moisey Kalankatlı yazırdı ki, “Vaçedən Mömin Vaçaqana kimi 30 il müddətinə Albaniya

hökmdarsız qaldı”. II Vaçenin vəfatından sonra onun qardaşı Vaçaqan təxminən 470-ci ildə öz fəaliyyətini Arsaxın hökmdarı kimi başlamışdı. Çox güman ki, şah Firuzun dini siyasəti nəticəsində o, xristianlıqdan imtina edib atəşpərəstlik etiqadını qəbul etmişdi. Moisey Kalankatlı xəbər verir ki, “Vaçaqan başqaları ilə birlikdə şahın dəhşətli qəzəbi üzündən maqların dinini (atəşpərəstliyi) qəbul etdi, lakin Xristosa gizlincə pərəstiş edirdi”.

Sasani şahı Balaşın (484-488) dövründə dini etiqadların azad təliminə ixtiyar verildi. Vaçaqanın bütün Albaniyaya hökmdar olması üçün şərait yarandı. III Vaçaqan (493-510) Albaniyada xristian dininin fəal təbliğinə başladı. O, əhaliyə zorla xristianlığı qəbul etdirdi. Adamları xristian dininə sövq etmək üçün məktəblər açılırdı. Köhnə din (bütəpərəstlik) tərəfdarları, atəşpərəstlər və başqa etiqad sahibləri də təqib olunurdu. Bu tədbirlərə baxmayaraq xristianlıq Albaniyada dərin kök sala bilmədi. Təxminən 510-cu ildə III Vaçaqanın hakimiyyəti sona yetdi. Albaniyada mərzbanlıq idarəetməsi tətbiq olundu. Sasanilər Ön Qafqaz ölkələrində müstəqil dövlət quruluşlarını ləğv etdilər.

14. Azərbaycanda Ərəb Xilafəti dövründə mülkiyyəti formaları, vergilər.

Ərəblərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda torpaq üzərində mülkiyyətin beş forması mövcud idi. Feodal torpaq mülkiyyətinin əsas növlərindən biri dövlət torpaqları idi. Belə torpaqlar divan və ya xəlifə torpağı adlanırdı. Varisi ölən şəxslərin, əməllərinə görə vəzifəsindən qovulan məmurların torpağı divan torpağına qatılırdı. Geniş yayılmış torpaq mülkiyyəti formalarından biri iqta idi. İqtanın iki forması mövcud idi. Onlardan biri bağışlanan iqta idi ki, o, sahibinin şəxsi mülkiyyətinə çevrilə bilər və nəsildən-nəslə keçirdi. Bağışlanan (xüsusi) iqta şairlərə və xüsusi istedadlı şəxslərə və dövlət qarşısında böyük xidməti olan adamlara verilirdi. İqtanın formalarından biri də icarə edilən iqta idi ki, onu hərbiçilərə verirdilər. Bu cür torpaqlar irsən keçə bilməz, lazım gəldikdə isə geri alınardı. Azərbaycanda yerli feodalların irsi mülkiyyətində olan torpaq mülkləri qalmaqda idi. Ərəb mənbələrində belə torpaqlar mülk, onun sahibi isə malik adlanırdı. Torpaq üzərindəki mülkiyyət formalarından biri vəqf torpaqları idi. Bu torpaqlar Məkkə və Mədinə kimi müqəddəs şəhərlər üçün, din

uğrunda mübarizlər və şəhidlər üçün nəzərdə tutulurdu. Həmin torpaqlarda məscidlər və müqəddəslərin şərəfinə türbələr tikilirdi. Vəqf torpaqları müsəlman dini idarələrinin ixtiyarında idi. “Allahın mülkiyyəti” hesab edilən vəqf torpağı icarəyə verilsə də, onu nə satmaq, nə almaq, nə də xüsusi mülkiyyətə keçirmək olmazdı. İcarəyə verilmiş vəqf torpağı üç il əkilməyib istifadəsiz qalsa torpaq həmin adamın əlindən geri alınır. Torpaq mülkiyyəti formalarından biri də icma torpaqları idi. Kəndlərdə əhaliyə məxsus əkin yerləri, biçənəklər, otluqlar, meşələr, qəbistanlıqlar və s. icma torpaqlarına daxil idi.

Ərəblər başqa məsələlərdə olduğu kimi, Sasanilərin vergi qaydasını bəzi dəyişikliklər etməklə qüvvədə saxladılar. Əməvilər sülaləsinə qədər birinci dörd xəlifənin dövründə vergilər xeyli yüngül idi. Həmdə Sasanilərdən fərqli olaraq vergini tək-tək şəxslərdən deyil, bütün ölkədən alırdılar. Azərbaycanda əhalinin bir qismi xristian olduğundan xəlifənin xəzinəsinə iki adda vergi: xərac və cizyə verilirdi. Müsəlmanlar cizyə vergisindən azad idilər. Xristianları itaətdə saxlamaqda xilafətə kömək etdiklərinə görə keşişlər və kilsə vergidən azad edilir və dövlət tərəfindən himayə olunurdu. Dördüncü xəlifə Əli ibn Əbu Talib vergilərin tonlanması dair ədalətli göstəriş verərək, əsas diqqəti xəracı yığmağa deyil, torpağı səmərəli şəkildə əkib-becərməyə yönəldirdi. Əməvilər sülaləsindən xəlifə Hişamın dövründə vergilərin alınması qaydasında dəyişiklik edildi. Onun göstərişi ilə 725-ci ildə Azərbaycanda əhali, mal-qara, torpaq siyahıya alındı, vaxtilə ləğv edilmiş bəzi vergilər bərpa edildi. Bir sıra yeni - sənət məmulatı, kəbin kağızı və s. adda vergilər tətbiq olundu. Hətta rahiblərdən cizyə vergisi alındı, onun məbləği artırıldı. Abbasilərin dövründə (750-1258) vergi qaydasında yeni dəyişiklik edildi. Torpağın əkilib-əkilməməsindən asılı olmayaraq vergi alınmağa başlandı. Xəlifə Mehdi vergiləri bir qədər yüngülləşdirdi. Verginin miqdarı suvarma texnikasından asılı olaraq məhsulun dördü birindən yarısına qədər müəyyən edildi. Qəddarlığı ilə bütün xəlifələrdən seçilən Harun-ər-Rəşidin dövründə (786-809) vergilər yenidən artırıldı. Azərbaycanın cənub hissəindən ildə 4 milyon dirhəm, Muğandan 300 min dirhəm vergi alınır. Zimmilər (xristianlar) daha çox vergi verirdilər. Vergilər təkcə xəracdan və cizyədən ibarət deyildi. İnsanın mənfəətləndiyi bütün sahələrdən, müharibə zamanı əldə edilən hərbi qənimətlərdən, əsirlərdən, daşına bilən əmlakdan xüms (beşdə bir) deyilən vergi

alınırdı. Bundan başqa, mal-qaradan, əkin və meyvədən, qızıl və gümüşdən zəkat (sədəqə) vergisi alınırı. Zəkat ruhanilərin, yetimlərin, şikəstlərin və əlacsızların ehtiyacına sərf olunurdu.

15. Azərbaycanda Ərəb xilafətinə qarşı milli-azadlıq mübarizəsi.

Xürrəmilər hərəkatı

Azərbaycanda azadlıq mübarizəsinin parlaq səhifələrindən biri ərəb Xilafətinə qarşı 60 ildən artıq davam etmiş xürrəmilər hərəkatıdır. Azərbaycanın istiqlaliyyətini bərpa etmək, onu yadellilərin tapdağından qurtarmaq xürrəmilərin əsas ideali idi. Akademik Z.Bünyadov “xürrəm” sözünü pəhləvi dilində “xür”-od və “xvar”-Günəş anlamında mənalandırmışdır. Xürrəmilərin ərəblərə qarşı azadlıq mübarizəsi 61 il davam etmişdir. Onun üçdə iki hissəsini Babəkə qədərki dövr təşkil edir ki, onun da xeyli hissəsinə Cavidan rəhbərlik etmişdi (808-ci ildən). 816-cı ildə döyüşlərin birində Cavidan Əbu İmranı öldürdü və bundan üç gün sonra aldığı yaradan özü də öldü. Babək Cavidan mülkünün sahibi və xürrəmilər icmasının rəhbəri oldu. Babək bütün ömrü boyu Xilafətə qarşı mübarizə aparmış və Azərbaycanda islamdan əvvəl mövcud olan qayda-qanunları ola bilsin ki, bərpa etməyə çalışmışdı. Xürrəmilər Babəkə qədər Xilafətə qarşı iki dəfə üsyan etdilər. Birinci üsyan 778-ci ildə baş verdi. 808-cı ildə xürrəmilərin ərəblərə qarşı daha güclü bir isyanı başlandı. İsfahanda başlanan bu üsyan bir çox əraziləri bürüdü. Babək xürrəmilər icmasında rəhbərliyi ələ aldıqdan sonra vəziyyət tamamilə dəyişdi. Azadlıq ordusunun əsas hərəkatverici qüvvəsini kəndlilər təşkil etsə də, orada şəhər yoxsulları, sənətkarlar, orta və xırda feodallar, əhalinin müxtəlif təbəqələrinə mənsub adamlar da az deyildi. Azadlıq mübarizəsi bir çox əraziləri bürüsə də, bütün mənbələr təsdiq edir ki, Babəkin və xürrəmilərin vətəni Azərbaycan idi və azadlıq mübarizəsi buradan başlanmışdı. 819-cu ilə qədər xəlifə xürrəmilərə qarşı nizami ordu göndərmədi. Üsyançılara qarşı Azərbaycandakı hərbi hissələrin qüvvələrindən istifadə etdi. Xəlifə Məmun 819-cu ildə sərkərdə Yəhya ibn Müazın başçılığı ilə Babəkə qarşı ilk nizami ordu göndərdi. Xürrəmilər bu ordunu əzdilər. Bu qələbədən sonra on il müddətində üsyançılar Xilafətin bir neçə nizami ordusunu məhv etdilər və sərkərdələrini əsir aldılar. 829-cu il iyunun 3-də Həşdadsər dağında

xürrəmilərlə həlledici döyüş başladı. Döyüşdə iştirak edən 150 minlik ərəb ordusundan 30 min nəfəri məhv edildi. Qanlı vuruşma zamanı sərkərdə Məhəmməd ibn Hümejd öldürüldü. Xürrəmilər 830-cu ildə qələbə çalaraq böyük strateji əhəmiyyəti olan Həmədanı tutdular (birinci Həmədan döyüşü). Bu üsyançıların nizami ərəb orduları üzərində beşinci parlaq qələbəsi idi. IX əsrin 30-cu illərin əvvəlləri azadlıq müharibəsinin ən müvəffəqiyyətli dövrü idi. Üsyançılar xilafəti lərzəyə salmışdılar. Bizansla müharibə, Suriya və Misirdəki üsyanlar xürrəmilərin azadlıq müharibəsi ilə bir vaxta düşdüyündən Xilafəti çaşdırmışdı. 833-cü il dekabrın 25-də Həmədan yaxınlığında şiddətli döyüş başlandı (ikinci Həmədan döyüşü). Bu döyüşdə xürrəmilər ilk dəfə olaraq ağır məğlubiyyətə düşər oldular. Həmədan döyüşündəki qələbə Mötəsimə öz sələfinin üsyançılara qarşı tətbiq etdiyi hərbi taktikanın qüsurlarını anlatdı. Bizansla müharibəni dayandıraraq bütün ordunu, maddi və hərbi sursatı Babəkilərə qarşı mübarizəyə sərf etdi. Afşin Heydər ibn Kavus 832-ci ildə xürrəmilərə qarşı vuruşan ərəb ordusuna baş komandan təyin edildi. Müharibə uzandıqca qüvvələr nisbətindəki fərq ərəblərin xeyrinə dəyişdi. Afşinin köməyinə göndərilmiş adlı-sanlı sərkərdə Buğa əl-Kəbirlə 836-cı ildə Həşdadsər dağı yaxınlığındakı döyüşdə xürrəmilər onun ordusunu əzdi, bir neçə sərkərdəsini məhv etdi. 837-ci ilin avqustunda ərəb qoşunu Bəzz qalasına yaxınlaşdı və onu mühasirəyə aldı. Döyüş daha yaxşı silahlanmış və təchiz olunmuş düşmən üçün əlverişli vaxtda, 837-ci il avqustun 26-də başlandı. Bu döyüşdə yaralananlardan və itkin düşənlərdən əlavə, ərəblərdən 100 min nəfər, üsyançılardan 80 min nəfər həlak olmuşdu. Bəzzin süqutundan və ailə üzvlərini itirdikdən sonra Babək qardaşı Abdulla ilə birlikdə Arazdan keçib Arrana gəldi. Məqsədi Bizans imperatorunun yanına getmək yeni qüvvə toplayıb ərəblərə qarşı müharibəni davam etdirmək idi. Lakin Babək xəyanət nəticəsində ələ keçirildi və 838-ci il martın 14-də xəlifə Mötəsimin hökmü ilə edam edildi. Bu hərəkət istiqlaliyyət uğrunda azadlıq müharibəsi idi. Xilafət Azərbaycan xalqının mübarizə əzmini söndürə bilmədi.

16. IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda feodal dövlətləri (Şirvanşahlar-Məzyədilər, Sacilər, Salarilər)

Abbasilər imperiyasının dağılması gedişində Azərbaycanda bir sıra müstəqil

feodal dövlətləri meydana gəldi. IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda yaranmaqda olan feodal dövlətləri ərəblərin hakimiyyətindən imtina edir və özlərinin istiqlaliyyətinə nail olurdular.

Şirvanşahlar. Bu dövlətin yaradıcısı Heysəm ibn Xalid Şirvanın birinci rəsmi məliki Yəzid ibn Məzyədil nəvələrindən idi. Ona görə də sülalə Məzyədilər (861-1538) adlanırdı. IX əsrin 60-cı illərində xilafətdə başlanan yeni iğtişaclardan istifadə edən Heysəm ibn Xalid özünü Şirvanın müstəqil hakimi (şahı) elan etdi və mərkəzi hökumətlə əlaqəni kəsdi. Beləliklə, Şirvanın istiqlaliyyəti bərpa edildi. Məzyədilər sülaləsinin hakimiyyətinin ilk dövründə Şirvanşahların sərhədləri cənubda Kür çayı, şimalda Dərbənd və Samur çayı, qərbdə Göyçay və Şəki, şərqdə Xəzər dənizi ilə əhatə edilirdi. Məzyədilərin uğurlu siyasəti nəticəsində müxtəlif dövrlərdə Şəki, Beyləqan və Bərdə Şirvanşahların təbəçiliyinə keçmişdi. Dövlətin paytaxtı əvvəlcə Şirvan, X əsrin birinci rübündən etibarən Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhəri olmuşdu. Məzyədi sülaləsinin uğurlu siyasətinə baxmayaraq, bəzən özləri də asılı vəziyyətə düşürdülər. IX əsrin axırlarında Məzyədilər öz vassalları ilə birlikdə əvvəlcə Sacilər, sonra isə Salarilər dövlətinə təbə idilər. Daxili idarə işini öz əllərində saxlamaqla Məzyədilər onlara xərac verirdilər. XI əsrin 60-70-ci illərində Fəriburzun hakimiyyəti dövründə Şirvanda siyasi vəziyyət daha da ağırlaşdı. Şəddadilər hakimi Şavurun Şirvana hücumları başlandı. Şavur Şirvanda bir sıra qalaları ələ keçirdi və 40 min dinar xərac alıb geri qayıtdı. Ön Qafqazda hakimiyyəti ələ keçirən səlcuq türklərinin Şirvanda da təsiri gücləndi. Sultan Məlikşahın dövründə Dərbənd iqta şəklində İraq hakiminə bağışlandı. Şirvanşah Məzyədilər daxili istiqlaliyyətlərini saxlamaq şərti ilə səlcuqların vassalına çevrildi və hər il sultanın xəzinəsinə 40 min dinar xərac verməli oldu. Şirvanşahlar titulu ləğv edildi. Məzyədilərin də iki növ qoşunu vardı. Əsas qoşun şahın xüsusi qvardiyasından ibarət idi. Bundan əlavə iri feodalların və vilayət hakimlərinin xüsusi qoşun dəstələri olurdu.

Sacilər dövləti. IX əsrdə xilafətə qarşı mübarizə şəraitində Azərbaycanda meydana gələn feodal dövlətlərdən biri də paytaxtı Ərdəbil şəhəri olan Sacilər dövləti (889-942-ci illər) idi. Sacilər mənşəcə türk idilər. Əbu Sac Divdad və onun varisləri Məhəmməd və Yusif müxtəlif vaxtlarda xilafətin əyalət hakimləri olmuş, Abbasilər

hakimyyətinə qarşı baş baş vermiş üsyanların yatırılmasında fəal iştirak etmişlər. Sacilərin banisinin Əbu Sac Divdad hesab edilməsinə baxmayaraq, dövlət onun ölümündən xeyli sonra oğlanları Məhəmmədin və Yusifin dövründə yaranmışdı. Xidmətləri ilə xəlifənin rəğbətini qazandığına görə 889-cu ildə Məhəmməd Azərbaycanın hakimi təyin olundu. 901-ci ilin martında Məhəmmədin ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu Divdad keçdi. Həmin ilin avqustunda əmisi Yusif Divdadı hakimiyyətdən salıb özü xəlifənin Azərbaycan hakimi və canişini oldu. Azərbaycan bütövlüklə onun hakimiyyəti altında birləşmişdi. Yusif hər il Xilafətin xəzinəsinə 120 min dinar xərac verirdi. 927-ci il dekabrın 27-də Kufə şəhəri yaxınlığındakı döyüş zamanı Yusifin qoşunu məğlub oldu. O özü yaralandı, əsir düşdü və öldürüldü. Yusifin ölümündən sonra hakimiyyət əldən-ələ keçdi. Onun sərkərdəsi Deysəmin dövründə Azərbaycan yenidən müharibə meydanına çevrildi. 942-ci ildə Sacilər sülaləsinin hakimiyyətini Salarilər əvəz etdilər.

Salarilər dövləti. Dövlətin yaradıcısı Mərzuban ibn Məhəmməd Gilan vilayətindəki Salarilər tayfasına mənsub olduğundan dövlət Salarilər adlandırıldı. O, 942-ci ildə Sacilər hakimi Deysəmi məğlub edərək Azərbaycanı tutdu. Həmin tarixdən hakimiyyət onun təmsil etdiyi Salarilər sülaləsinin (942-981) əlinə keçdi. Salarilər dövlətinin də paytaxtı Ərdəbil idi. Salari hakimi Mərzuban ibn Məhəmməd çətin mübarizə şəraitində Sacilər dövlətinin hakimiyyəti altında olan Azərbaycan torpaqlarına sahib olaraq öz səltənətini möhkəmləndirməyə çalışdı. Azərbaycanın şimal-qərb vilayətlərini və Ərməniyəni öz hakimiyyəti altına keçirdi. Sacilərin dövründə olduğu kimi, Şirvanşahlar Məzyədilərin dövləti Salarilərə tabe edildi. Bununla da Salarilərin şimal sərhədi Dərbəndə qədər uzandı. Azərbaycanın cənub-şərq vilayətlərinin, xüsusilə, Zəncanın, Əbhərin və Qəzvinin İsfahan hakiminin asılılığında qalması Mərzubanı narahat edirdi. Onun məqsədi Azərbaycanın qədim sərhədlərinin bütövlüyünə nail olmaq idi. O, bu niyyətlə 948-ci ildə hərbi yürüşə başlayaraq Qəzvinə getdi. Savaş Mərzubanın məğlubiyyəti ilə başa çatdı. O, sərkərdələri ilə birlikdə əsir düşdü. Lakin Mərzuban anasının və yaxın adamlarının köməkliliyi ilə 953-cü ildə əsirlikdən qaçıb Ərdəbilə gələrək hakimiyyəti ələ keçirdi. 957-ci ilin dekabrında Mərzuban ibn Məhəmmədin ölümündən sonra oğlanları və qardaşı Vəhsudan arasında hakimiyyət

uğurunda mübarizə nəticəsində mərkəzi dövlət zəiflədi və parçalandı. Mərzubanın oğlu İbrahimin hakimiyyəti (961-981-ci illər) dövründə Məzyədilər, Dərbənd və Gəncə vilayəti Salarilər dövlətinin tərkibindən çıxdı. Şəddadilər dövlətinin yaranması ilə Arranın bir hissəsi və Ərməniyə də onların əlindən çıxdı. Belə bir şəraitdə Əhər və Təbriz hakimi Rəvvadilər nəslindən olan Əbülheyca 981-ci ildə Salari İbrahimi məğlub edib əsir aldı və dövlətin paytaxtı Ərdəbili tutmaqla hakimiyyəti öz əlinə keçirdi.

17. Şəddadilər və Rəvvadilər dövlətləri

X əsrin II yarısında Azərbaycanda yaranan müstəqil feodal dövlətlərdən biri də Şəddadilər dövləti idi. Paytaxtı Gəncə şəhəri idi. Ərazisinə əsasən Kür və Araz çayları arasındakı torpaqlar daxil idi. Dəbil şəhəri, Ərməniyyənin xeyli hissəsi Şəddadilər dövlətinə tabe idi:

Şəki və Kxetiya çarlığının bəzi əraziləri müəyyən dövrlərdə bu dövlətdən asılı olmuşdur. Şəddadilər dövləti Salarilərin ərazisində meydana gəlmişdi. Bu dövlətin əsasını Məhəmməd ibn Şəddad qoymuşdu. O, Şəddadilərin zəiflədiyi dövrdə Dəbili ələ keçirib müstəqil əmirlik yaratsa da burada möhkəmlənə bilmədi. Onun ölümündən sonra oğlanları Fəzl və Ləşkəri Gəncəyə gələrək 971-ci ildə Salarilərin Gəncədəki naibini qovub hakimiyyəti ələ keçirdilər. Salari hökmdarı İbrahim ibn Mərzuban Şəddadilər dövlətini tanımağa məcbur oldu. Beləliklə, 971-ci ildə Şəddadilər dövləti yarandı. Ləşkərinin dövründə Bərdə, Şəmkir, Ərməniyyənin xeyli hissəsi, Fəzlin dövründə isə Beyləqan Şəddadilər dövlətinə birləşdirildi.

Fəzl uğurlu daxili və xarici siyasət yeritmiş, ticarət və hərbi məqsədlə Araz çayı üzərində körpü saldırmış, öz adına pul kəsdirmişdir. Əbüləşvər Şavur hakimiyyəti illərində (1050-1067) iqtisadi, ictimai həyatda, orduda islahatlar keçirmiş, Gürcüstan və Şirvanşahlarla müharibələri davam etdirmiş, alan tayfalarından və Səlcuq türklərindən qorunmaq üçün tədbirlər görmüşdür. Onun tapşırığı ilə Dəmirçi İbrahim 1063-cü ildə Gəncənin dəmir qapılarını düzəltdi. Şavur hakimiyyətinin sonunda Səlcuqlardan asılılığı qəbul etmişdir.

III Fəzlu (1074-1088) Səlcuqlara tabe olmaq istəmədikdə Səlcuq Sultanı 1088-ci ildə Gəncəni ələ keçirib, III Fəzluni hakimiyyətdən saldı. Beləliklə 1088-ci ildə

Şəddadilər dövləti ləğv edildi. Bu dövlət monarxiya tipli dövlət idi, onun başçısı əmir titulu daşıyırdı. Məlikşah III Fəzlunu əsir götürərək Bağdada göndərdi. O, 991-ci ildə orada əsirlikdə öldü. Məlikşah Gəncəyə öz əmirini təyin etdi. Şəddadilərin bütün ərazisi ələ keçirildi. Sultan Məlikşah Gəncə əmirinin ixtiyarına 48 min nəfərlik qoşun verdi. Şəddadilər dövləti feodal monarxiya tipli dövlət idi. Burada dövlətin başçısı mülki və hərbi hakim idi. Məmurlardan biri sarayı idarə edən hacib idi. Vilayətləri isə əmirin təyin etdiyi naiblər idarə edirdilər. bir qayda olaraq naiblər şahzadələrdən və ya sülalə üzvlərindən ibarət olurdu. Mənbələrin məlumatında bildirilir ki, Şəddadilərin daimi nizami ordusunun sayı 150 min nəfərə çatırdı.

X əsrin ortalarında və ikinci yarısında Əhər (Qaradağ) hakimi Əbülheyca Rəvvadi Salarilər dövlətinin tərkibində ona xərac verən feodallardan idi. 981-ci ildə Salari İbrahimə tabe olmayıb onunla mübarizə apararaq hakimiyyəti ələ keçirmiş və Rəvvadilər dövlətinin əsasını qoymuşdur. Dövlətin paytaxtı Ərdəbildən Təbrizə köçürüldü. Dövlətin ərazisi əsasən indiki İran Azərbaycanının ərazisini əhatə edirdi. Rəvvadilər 987-ci ildə Ərmənyəni özünə tabe etdi. Xoy və Urmu feodalları da onun hakimiyyəti altına keçdi. Əbu Mənsur Vəhsudanın dövründə (1020-1059) mərkəzi hakimiyyət daha da möhkəmləndi. 1042-ci ildə Təbrizdə güclü zəlzələ şəhəri dağıtdı. Mənbələrin məlumatına görə, zəlzələ nəticəsində bir çox binalar və qalalar dağıldı, 40 mindən artıq adam tələf oldu, şəhərin müdafiə qabiliyyəti zəiflədi. Şəhərin ətrafındakı qala hasarları dağıldığından Rəvvadi Vəhsudan Təbrizi tərk edib başqa qalaya köçdü. Şəhərin bərpa işləri başa çatdırılmamış Toğrul bəyin başçılıq etdiyi səlcuq türkləri Təbrizə hücum etdilər. hücumu hazır olmayan Vəhsudan müqavimət göstərə bilmədi. Ibn Əl Əsrinin yazdığına görə "Səlcuq hakimi Toğrul bəy bir sıra qələbələrdən sonra 1054-cü ildə Təbrizə gələn zaman Rəvvadi hakimi Vəhsudan siyasi hakimiyyəti əlində saxlamaq məqsədilə səlcuqların vasallığını qəbul etməyə məcbur oldu.

Səlcuq Sultanı Alp Arslanın dövründə(1063-1072) Rəvvadilərin daxili müstəqilliyi ləğv edildi və 1065-ci ildə Təbrizə Səlcuq əmiri təyin edildi. Süqut etməsinə baxmayaraq bir əsrə qədər mövcud olmuş Rəvvadilər dövləti ölkənin iqtisadi, ictimai, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdı. Bununla da Rəvvadilər dövləti süqut etdi. Rəvvadilər və Şəddadilər dövləti Səlcuq hücumları nəticəsində ləğv edildilər.

18. Azərbaycan Səlcuqlar imperiyasının tərkibində

Azərbaycanın ərazisində XI əsrin ortalarında eyni vaxtda üç müstəqil dövlətin - Şirvanşahlar, Şəddadilər və Rəvvadilər dövlətinin olması ölkənin iqtisadi inkişafını ləngitməklə yanaşı, onun müdafiə qüvvəsini də zəiflədirdi. Belə bir vaxtda Orta Asiya, İran, İraq, Suriya, Misir, Kicik Asiya, Ön Qafqaz xalqları ilə birlikdə Azərbaycan da Səlcuqların hakimiyyəti altına keçdi. XI əsrin əvvəllərində oğuzların bir hissəsi Xorasan tərəfdən yaxın Şərqi ölkələrinə, digər hissəsi Xəzərin şimalından keçərək Avropaya və Balkan yarımadasına yayıldı. Səlcuqlar IX əsrdə Xəzər dənizi ilə Aral gölü arasındakı ərazidə yaşayırdılar. Qəznəvilər dövlətinin başçısı Sultan I Mahmud (988-1030) Səlcuq tayfalarını 1009-cu ildə Xorasan əyalətində yerləşdirdi. Səlcuqlar 1038-ci ildə Nişapuru ələ keçirdi və Toğrul bəy özünü Sultan elan edərək Səlcuqlar imperiyasının (1038-1157) əsasını qoydu. Sultan Toğrul bəy (1038-1063) XI əsrin 50-ci illərinin ortalarında Azərbaycana daxil oldu. Rəvvadi hakimi Vəhsudan və Şəddadi hakimi Şavur müqavimət göstərmədən tabe oldular. Toğrul 1055-ci ildə xilafətin paytaxtı Bağdadı tutdu və siyasi hakimiyyəti ələ keçirdi. Sultan Alp Arslan (1063-1072) Naxçıvanı ələ keçirdi, 1067-ci ildə Arrana səfər etdi. 1069-cu ilin yayında Gəncəyə gəldi. Şəddadi hakimi Fəzl qala qapılarının və xəzinənin açarını ona təqdim etdi. Şirvanşah Fəriburz da Gəncəyə gələrək ona itaət etdi. Alp Arslan 1070-ci ildə Gəncədən Şəkiyə, oradan Gürcüstana yürüş etdi. Şirvanşahlar bu dəfə də daxili müstəqilliyi saxlaya bildi. Səlcuqların uğurlu xarici siyasətindən vahiməyə düşən Bizans imperiyası onların qərb istiqamətində yürüşünü dayandırmaq məqsədilə böyük hərbi hazırlıqdan sonra 1071-ci ildə Malazgird şəhəri yaxınlığında müharibəyə başladı.

1071-ci ildə Malazgird şəhəri yaxınlığında Səlcuqlar Bizans imperiyasının ordusunu darmadağın etdi və Kicik Asiyanın xeyli hissəsini ələ keçirdi. Alp Arslanın Azərbaycandan uzaqda olmasından istifadə edən Şəddadi hakimi III Fəzlun Səlcuqlara xərac vermədi. Məlikşahın dövründə (1072-1092) Səlcuqlar imperiyası daha da güdrətləndi. O, 1088-ci ildə Azərbaycana qoşun göndərərək Gəncəni ələ keçirdi və Şəddadilərin sonuncu hakimi Fəzlunu hakimiyyətdən saldı, oğlu Məhəmmədi Gəncəyə hakim təyin etdi. Bundan sonra sultan Məlikşah Şirvanşah I Fəriburzu Gəncəyə - öz iqamətgahına dəvət etdi. Burada onu birdəfəlik 70 min dinar bac və hər il 40 min dinar

xərac verməyə məcbur etdi. Səlcuqilər dövləti ön Qafqazda çiçəkləndiyi zaman türk tayfalarının Azərbaycana yeni axını gücləndi. Onlar burada tezliklə oturaq həyat tərzinə keçdilər və maskunlaşdılar. Səlcuqilər dövlətinin ilk sultanlarının (Toğrul bəy, Alp Arslan və Məlikşah) həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi və hərbi tədbirlər feodal münasibətlərini daha da möhkəmləndirdi, sənətkarlığın, ticarətin inkişafına zəmin yaratdı. Lakin səlcuq dövləti hərbi-feodal xüsusiyyətli dövlət olduğundan hərbi-siyasi birlik iqtisadi birlikdən güclü idi. Məlikşahın hakimiyyəti imperiyanın çiçəklənməsinin son mərhələsi oldu. Məlikşahın ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda oğlanları arasında mübarizə başlandı. Börgüyarığın və Məhəmmədin dövründə dövlətin ərazisi iki yerə parçalandı. Sultan Səncərin dövründə də (1118-1157) dövlət tənəzzül etdi və bir neçə yerə bölündü. O sıradan Girman, Konya, Suriya, İraq səlcuq sultanlığı və Kiçik Asiyada bir sıra əmirliklər yarandı. Azərbaycan İraq sultanlığına daxil idi. Səlcuq sultanları formal şəkildə hökmdar sayılırdılar. Əslində dövləti onların atabəyləri idarə edirdi. Məsələn, İraq sultanlığını 1136-cı ildən Azərbaycan Atabəyləri Şəmsəddin Eldəniz və onun varisləri idarə edirdi.

Səlcuqilər dövləti türkdilli xalqların hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı. Orta əsrlərdəki digər imperiyalar kimi səlcuq imperiyası da əbədi olmadı. Sultan Məlikşahın ölümündən sonra sülalə üzvləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi dövləti taqətdən saldı.

Azərbaycanda “iqta” sistemi Sasanilərin və ərəblərin hakimiyyəti dövründən mövcud olsa da, sultan Məlikşahın dövründə daha da genişləndi. Hakim sülalənin üzvlərinə və iri feodallara “iqta” adı ilə şəhərlər və əyalətlər bağışlanırdı. “İqta” torpağında çalışan kəndlilər vergini “iqta”-nın sahibinə verir və onun tələb etdiyi əlavə mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər.

19. Azərbaycan Atabəylər (Eldəgizlər) dövləti

XII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan Atabəylər dövləti meydana gəldi. Bu dövlətin yaradıcısı Şəmsəddin Eldəniz idi. O, Sultan II Toğrulun oğlu Arslan Şahin Atabəyi idi. Toğrulun ölümündən sonra Sultan Məsud Şəmsəddin Eldənizi Möminə xatunla evləndirib 1136-cı ildə Arranı iqta şəklində Eldənizə bağışladı. Eldəniz tədricən bütün Azərbaycana sahib oldu.

Eldənizlər dövlətinin tarixi üç dövrə bölünür: təşəkkül (1136-1160); çiçəklənmə (1161-1191) və tənəzzül (1191-1225) dövrləri. Eldəniz 1160-cı ildə Həmədanı ələ keçirdi, Arslan Şahı Sultan taxtında əyləşdirdi, özü isə İraq Səlcuq dövlətinin böyük atabəyi oldu. Əslində dövləti o idarə edirdi. Oğlanları Cahan Pəhləvanı Hacib, Qızıl Arslanı baş sərkərdə təyin etdi. Təbriz və Naxçıvan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı oldu. Tədricən Rey, Qum, Qəzvin, Ərdəbil, Marağa, Girman Azərbaycan Atabəylərindən asılı oldu.

Eldənizin dövründə gürcü hakimi ilə düşmənçilik münasibətləri hökm sürmüşdür. Hər iki ölkənin hakimi 60-70-ci illərdə bir-birinin ərazisinə hücumlar etmişlər. Mənbələrdə qeyd edilir ki, gürcü çarı III Georgi 1161-ci ilin yayında 30 min nəfərlik qoşunla Gəncəyə və Dəbil şəhərinə soxulub oranı qarət etdi. əhalidən on min nəfər öldürdü və bir o qədər də əsir götürdü. Gürcü hakiminin bu vəhşi hərəkətinə cavab olaraq Atabəy Eldəniz 1163-cü ilin yanvarında öz vasalları ilə birlikdə 500 min nəfərlik qoşunla Gürcüstanı hücum edərək bir aydan artıq vuruşdu. Xeyli adam öldürdü və hərbi qənimət ələ keçirdi.

Buna baxmayaraq gürcü çarı 1164 və 1166-cı illərdə Azərbaycana yenidən hücumlar etmiş, Gəncəyə gəlmiş, qətlə və talana başlamışdı. Eldənizlər hər dəfə gürcülərin hücumlarını daha ağır zərbələrlə dəf etmişlər.

Eldənizin ölümündən sonra Sultan III Toğrulun Atabəyi Məhəmməd Cahan Pəhləvan oldu. O, Azərbaycanın idarə olunmasını qardaşı Qızıl Arslana tapşırırdı. Dövlətin paytaxtı Həmədana köçürüldüyünə görə Təbriz Azərbaycan hakimi Qızıl Arslanın iqamətgahına çevrildi.

Atabəy Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti (1175-1186) illərində Eldənizlərin ərazisi daha da genişləndi.

Dövlət iqtisadi və siyasi cəhətdən gücləndi. Gürcü çarı onunla sülh bağladı, Xarəzmşah dostluq münasibəti saxladı, Misirin və Suriyanın hakimi ilə mübahisələr sülh yolu ilə həll olundu.

Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra hakimiyyətə Qızıl Arslan keçdi. Hakimiyyət uğrunda daxili çəkişmələr olsa da qələbə aldı. O, Şirvana hücum etdi, Şirvanşah Axistanı Şamaxıdan Bakıya köçməyə məcbur etdi. Gürcüstanı yürüş edib

qənimətlə qayıtdı.

Qızıl Arslanın ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda daxili çəkişmələr yenidən başlandı. Atabəy Əbu Bəkrin hakimiyyəti (1191-1210) illərində ölkənin daxilində feodal ara münasibətləri genişləndi. O, sələflərinin ənənələrini yaşada bilmədi. Cahan Pəhləvanın qadınları və oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə yenidən kəskinləşdi. Eldənizlərin yaratdığı mərkəzi hakimiyyət parçalandı. İraq, Rey, Mosul, İsfahan onların asılılığından xilas oldu. Eldənizlərin əlində ancaq Azərbaycan torpaqları qaldı.

Zəif iradəli Əbu Bəkr 20 illik hakimiyyəti dövründə təmsil etdiyi sülalənin nüfuzunu zəiflətdi. Mənbələrdə deyildiyi kimi, onu dövlət işlərindən çox şəxsi istirahəti maraqlandırır. Onun dövründə xəzinəyə gələn ümumi gəlir xeyli azalmış və dövlətin iqtisadiyyatı sarsılmışdı. Əbu Bəkrin ölümündən sonra hakimiyyətə qardaşı Atabəy Özbək keçdi. Atabəy Özbəyin dövründə (1210-1225) Azərbaycan Atabəylər dövləti daha da zəiflədi. Ölkə gürcü və Xarəzmşahların hücumuna məruz qaldı. Xarəzmşahdan asılılığı qəbul etdi. Atabəylərin bütün xəzinəsi xarəzmşahların əlinə keçdi. Monqolların birinci yürüşündən sonra xarəzmşahın oğlanları Qiyasəddin və Cəlaləddin Azərbaycana soxuldu. Atabəy Özbək müqavimət göstərə bilmədi.

1225-ci ildə Cəlaləddin Təbrizi tutanda Atabəy Özbək əvvəl Gəncəyə, oradan Əlincə qalasına qaçdı və həmin il orada öldü. Bununla da Eldənizlər sülaləsinin tarixi sona çatdı. Şirvanşahlarda olduğu kimi Azərbaycan Atabəylər dövlətində də hakimiyyət irsi xarakter daşıyırdı. Dövləti Eldənizlər nəslindən olan hökmdarlar idarə edirdilər. onlar atabəyləri olduqları Səlcuq sultanlarının əvəzində bütövlükdə İranın, İraqın, Yaxın Şərqi xeyli ərazisini əhatə edən Səlcuq dövlətini idarə edirdilər. sultanların hakimiyyəti formal xarakter daşıyırdı. Ordunu, xəzinəni və əsas dövlət aparatını əllərinə alan Eldənizlər sultanlarla hesablaşmır, müstəqil xarici siyasət yeridir, fərmanlar verir, iqtalar bağışlayır, öz yaxın adamlarını mühüm dövlət vəzifələrində yerləşdirirdilər.

20.IX-XII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti

IX-XI əsrlərdə yaranan müstəqil feodal dövlətlərin, daha sonra bərpa olunan Şirvanşahlar və Azərbaycan Atabəylər dövlətlərinin yaranması nəticəsində ölkənin

siyasi və iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər ölkə mədəniyyətinin inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir. IX-XII əsrlərdə müsəlman Şərqi elm və mədəniyyət yüksək səviyyədə idi. Həmin xalqların mədəniyyəti bir-birinə qarşılıqlı təsir etməklə tərəqqi edirdi. 12-ci yüzillik əbəs yerə Azərbaycan mədəniyyətinin “qızıl dövrü” adlandırılmır. Bu intibah dövrü xalqımız üçün ona görə qiymətlidir ki, dünya poeziyasının günəşi Nizami Gəncəvi və onun müasirlərinin, ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin və elmimizin böyük dühalarının yaşadığı dövrdür. Şəhərlərdə məscidlər yanında mədrəsələr və məhəlli məktəblər – molla xanalar vardı. Bu mədrəsələr və məktəblərdə dini elmlərlə bərabər təbabət, nücum, şərq dilləri, ədəbiyyat, məntiq və başqa fənlər tədris olunurdu. Məktəblərdə oxuyanlar feodalların, tacirlərin və ruhanilərin övladları idi. Geniş xalq kütləsi elmdən və təhsildən məhrum edilmişdi. Fəzəl Fəridəddin Şirvani astronomiya elmi ilə məşğul olmuş, bir sıra ulduz cədvəli tərtib etmiş, görkəmli filosof Bəhmənyar, Xətib Təbrizli də bu dövrdə yaşayıb-yaratmışdır. Təbrizli alimlərdən Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli və Əbu Mənsur ibn Əhməd də bir sıra görkəmli əsərlərin müəllifi olmuşlar. Hüquqşünaslıq sahəsində Şamaxılı Əbubəkr Məhəmməd Şirvani, Bərdəi Məhəmməd ibn Abdulla məşhur idilər. Dünyəvi elmlərlə yanaşı, nəqqaşlıq və xəttatlıq da inkişaf etmişdi. Azərbaycan memarlığının özünəməxsus xüsusiyyəti var idi. Araz çayı üzərindəki Xudafərin körpüsü, Şamaxıda Gülüstan qalası, Naxçıvanda Əlincə qalası, Lerikdə Oğlanqala, Bakıda Qız qalası belə möhtəşəm abidələrdəndir. Bu dövrün görkəmli sənətkarlarından biri naxçıvanlı Əcəmi Əbubəkr idi. Onun Naxçıvanda tikdiyi Yusif ibn Küseyirin və Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın arvadı Möminə xatunun türbələri başdan-başa həndəsi nəqşlər və kitabələrlə bəzədilmişdir. Naxçıvan memarlıq məktəbinin təsiri ilə Əlincə çayı sahilindəki Xanəgah kəndində sərdabə, Urmiyada Üç günbəz, Marağada Göy günbəz və başqa abidələr yaradılmışdır. Şifahi və yazılı ədəbiyyat inkişaf edirdi. Aşıq, xalq yaradıcılığı ilə bərabər ədəbiyyatın klassik formaları inkişaf edirdi. X-XI əsrlərin yadigarı olan “Dədə Qorqud” dastanları şifahi xalq yaradıcılığının ana dilində ən böyük abidəsidir. X-XII əsrlərdə yazılı ədəbiyyatın geniş yayılmış formalarından biri saray ədəbiyyatı idi. XI əsr Saray şerinin ən görkəmli nümayəndəsi Qətran Təbrizidir. Saray şairləri içərisində Əbülülə Gəncəvini, Fələki Şirvanini xüsusi qeyd etmək olar. XII əsrdə saraydan kənarında inkişaf edən ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi Məhsəti Gəncəvidir. Onun rübailəri xalq içərisində geniş yayılmışdır. XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri Əfzələddin Xaqanıdır. O, ərəb və fars dillərində sərbəst danışır, dilçiliyi, fəlsəfəni, məntiqi, nücumu, riyaziyyatı, qanunşünaslığı və şəriəti gözəl bilirdi. “Mədain xərabələri” adlı fəlsəfi şerini, “Həbsiyyə” adlı şerlərini yazmışdır. Xaqani 1156-cı ildə Yaxın Şərqdə səyahətə çıxır. O, 1160-cı ildə səyahətini başa çatdırıb, yenidən saray məngənəsinə düşür. O, Şirvanşah Axsitanın təhqirlərinə dözməyərək, 1170-ci Beyləqana qaçarkən şahın adamları tərəfindən tutulub, geri qaytarılır və Şabran qalasına salınır. Həbsxanada

olduğu 7 ay müddətində o, “Həbsiyyə” adlı şerlərini yazır. Xaqani 1173-cü ildə ailəsi ilə birlikdə Təbrizə köçür və ömrünün sonuna qədər orada yaşayır. Milli mədəniyyətimizin “qızıl əsrini” yaradanlardan ən görkəmlisi Nizami Gəncəvidir. Onun yaradıcılığı ilə orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında və ictimai fikir tarixində yeni bir dövr başlanmışdır. Nizami Gəncəvinin ölməz poemaları “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə”dir. Bu incilər şairin “Xəmsə” adlanan divanını təşkil edir. Nizaminin irsi mənəvi mədəniyyətimizin yaradıcıları üçün gözəl sənətkarlıq məktəbidir. Nizami Gəncəvi öz əsərlərində zalımları pisləməklə, məzlumları haqsızlığa qarşı, mübarizəyə çağırmaqla yanaşı, gah etiraz, bəzən də nəsihət yolu ilə hakimləri zülmədən və cəzadan əl çəkməyə, ədalətə və nəcibliyə çağırırdı.

Nizami Gəncəvi “Yeddi Gözəl” poemasında insan ləyaqətini yüksəldən, onun mənəvi aləmini zənginləşdirən problemlərə toxunmuşdu. Şair ömrünün son illərini şah əsəri olan “İsgəndərnamə”ni yazmağa sərf etmişdi. Bu əsər ona əbədi dünya şöhrəti qazandırdı. IX-XII əsrlərdə sənət ustaları oyma, həkkətmə, zərbətmə, kaşıçılıq, xalçaçılıq, tətbiqi incəsənətin başqa sahələrində gözəl sənət nümunələri göstərirdilər.

21. Monqol feodal dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsi. Monqolların Azərbaycana I işğalçı yürüşü

XIII əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada Çingiz xanın (1206-1227) başçılığı ilə güclü Monqol dövləti yarandı. 1206-cı ildə monqol noyonlarının qurultayında Çingizxan monqol tayfalarının xaqanı elan edildi. Monqol dövlətinin paytaxtı Qaraqorum şəhəri idi. Mərkəzləşdirilmiş idarə sistemində malik güclü ordu yaradan Çingiz xan işğalçılıq yürüşlərinə başladı. 1211-ci ilədək Sibir xalqları, 1211-1215-ci illərdə Şimali Çin ərazisi, 1219-da isə Orta Asiya–Azərbaycanın şərq sərhədlərində mövcud olan Xarəzm dövləti işğala məruz qaldı. Xarəzmşah dövlətinin süqutunda başqa amillərlə yanaşı Xarəzmşah Məhəmmədin qorxaq siyasəti, gözləmək mövqeyi, yalnız müdafiəyə üstünlük verməsi də öz rolunu oynamışdı. 1218-ci ildə Otrar şəhərində Çingizxana mal apararı tacirlərin qətlə yetirilməsi monqolların Orta Asiyaya hücumu üçün bəhanə oldu. Tarixə “Otrar faciəsi” kimi daxil olmuş bu hadisə Xarəzmşah dövlətinin süqutunun başlanğıcı oldu. 1220-ci ilin ilk aylarında Buxara, Səmərqənd, Otrar kimi şəhərləri xarabaya çevirən monqollar qısa müddət ərzində bütün Orta Asiyaya sahib oldular. Xarəzmşah Məhəmməd biabırcasına ölkədən qaçdı. Sonralar Xəzər dənizindəki adalardan birində öldü. Qaçmış Məhəmmədi izləmək və başqa ərazilərdə

kəşfiyyat üçün qoşun göndərildi. Bu qoşuna Çingiz xanın yaxın silahdaşları olan Cəbə və Subutay noyonlar başçılıq edirdi.

Çingizxanın ordularının Azərbaycanda ilk gəlişi 1220-ci ilə aid edilir. Monqol sərkərdələri Cəbə və Subutay 30 minlik dəstələri ilə bütün Xorasan və Fars İraqının ərazisindən keçərək 1221-ci ilin yanvar ayında Azərbaycana soxuldular. Ölkənin bir sıra yaşayış məskənlərini viran edib Təbrizə yaxınlaşdılar. O zaman Atabəy Özbək Təbrizdə otururdu. Monqollar möhkəm qala divarları ilə əhatə olunmuş Təbrizi 3 dəfə mühasirəyə alsalar da hər dəfə böyük xərac almaqla kifayətlənib şəhərə girməmişdilər. Şəhərin müdafiəsinə şəhər rəisi Şəmsəddin Tuğrayi rəhbərlik edirdi. Atabəy Özbək və gürcü çarı Georgi monqollara qarşı saziş bağlasalar da monqollar müttəfiqləri qabaqlaya bilmişdilər. Atabəy Özbək şəhəri tərk edərək Naxçıvana, Əlincə qalasına çəkildi. Atabəy hökmdarının zəifliyi bir-birinin ardınca şəhərlərin işğalına səbəb oldu. Bu dövrdə hər şəhərin öz qornizonu-döyüşçüsü olduğu halda, onlar birləşib vahid şəkildə düşməyə cavab vermədikləri üçün, monqollar 1221-ci ildə Marağa, Sərab, Ərdəbil, Xoy, Səlmas, Həmədan, Naxçıvan, Ərdəbil kimi bir çox Azərbaycan şəhərlərini dağıtdılar. 1221-ci ilin oktyabr ayında (ramazan ayında) Beyləqan şəhəri xüsusi amansızlıqla tutuldu, dağıdıldı və qarət olundu. Beyləqandan sonra monqollar Gəncəyə yaxınlaşırlar. Gəncənin qala divarları ilə möhkəm müdafiə olunduğunu, əhalinin mərdliyini nəzərə alan monqollar oradan da təzminat almaqla kifayətlənib şəhərə girmədi. 1222-ci ildə Şirvanın paytaxtı Şamaxını mühasirəyə alındı. Şamaxılılar şəhərin müdafiəsinə yaxşı hazırlaşsalar da, monqollar üç gün gərgin döyüşlərdən sonra güclü hücumla şəhəri alıb çoxlu adam qırdılar.

Monqol qoşunları buradan şimal istiqamətində yönəldi və Dərbənddən keçərək geri qayıtmağı qərara atdılar. Dərbəndin çox güclü müdafiə olunduğunu bildikləri üçün Dərbəndə girmədən Dərbənd keçidindən şimala qalxan gizli yolla Azərbaycandan çıxdılar. Bununla da monqolların Azərbaycana birinci yürüşü sona çatdı. Onlar 1223-cü ilin may ayında Kalka çayı sahilində rus və qıpçaq qoşunlarını məğlub edib, oradan Krıma və daha sonra Volqa bulqarlarına hücum

etdilər. Yaxşı möhkəmləndirilmiş bulqar şəhərlərini tuta bilməyən monqollar Volqanın aşağı axarlarından keçərək Orta Asiyaya, oradan da Qaraqorum şəhərinə, Monqolustana qayıtdılar.

Bununla da monqolların Azərbaycana birinci yürüşü başa çatdı.

22. Hülakülər dövlətinin yaranması. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tərkibində

1253-cü ildə monqol xaqanı - Çingiz xanın nəvəsi, Tuluy xaqanın oğlu Münkə xaqan Ön Asiyada istilaları davam etdirmək üçün göndərdiyi böyük orduya onun qardaşı Şahzadə Hülakü xan başçılıq edirdi. 1253-1256-cı illərdə Hülakü xan istiladan kənarda qalmış Ön Asiya ərazilərini də zəbt etdi. Onun qoşunları 1256-cı ildə Azərbaycanı, 1258-ci ildə Bağdadı alırlar. Döyüşə Hülakü xan özü və onun sərkərdəsi Baqu rəhbərlik edirdi. 508 il davam edən Abbasilər sülaləsinin son nümayəndəsi əl-Müstəsim öldürüldü. Beləliklə, Yaxın və Orta Şərqdə İraq-i Ərəb, İraq-i Əcəm, Gürcüstan, Azərbaycan, Fars, Kiçik Asiya, Rum, Kirman, Xorasan, Xuzistan və digər ölkələr daxil olmaqla geniş ərazini əhatə edən Hülakülər dövləti yarandı. Amu-Dəryadan Aralıq dənizinə, Dərbənddən İran körfəzinə qədər olan ərazidə yeni-5-ci Monqol Ulusu yaradıldı. Bu dövlət Hülakülər dövləti adlanmaqla yanaşı, hökmdarları Elxan rütbəsi daşdığı üçün Elxanilər dövləti də adlanırdı.

Hülakü xan (1256-1265-cı illər) Azərbaycanda möhkəmləndi. Azərbaycan Hülakülər-Elxanilər dövlətinin mərkəzi vilayətinə çevrilir. Ölkənin paytaxtı Marağa, Təbriz və XIV əsrdə Sultaniyyə şəhərləri idi. Azərbaycan 100 il boyu Qızıl Orda xanları ilə Hülakülər arasında döyüş meydanına çevrilmişdi. Qızıl Ordalılar 1263, 1265, 1288, 1290, 1318 və b. illərdə Azərbaycana basqınlar etmişdilər.

Şirvanşahlar dövləti Elxanilərdən vassal asılı dövlət idi. Lakin Hülakü xanın hakimiyyəti illərində Şirvan xüsusi nəzarət altında saxlanılırdı. 1260-cı ildə isə Şirvanşah II Axsitan Hülakü xanın əmri ilə öldürüldü. Hülakü xan II

Fərruxzadə Şirvana hakim təyin etdi. Hülakü hökmdarı Abaqa xanın (1265-1282) ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda ayrı-ayrı şəxslər arasında mübarizə gücləndi. Feodal ara müharibələri nəticəsində Abaqa xanın varisləri Əhməd xanın (1282-1284), Arqun xanın (1284-1291), Keyxatu xanın (1291-1295) və Hülakü xanın nəvəsi Baydu xanın (1295) dövründə dövlətin daxili və xarici vəziyyəti daha da gərginləşdi. Arqun xanın oğlu Keyxatu xanın dövründə (1291-1295) maliyyə vəziyyətini düzəltmək üçün kağız pullar (çao) buraxıldı. Lakin bunun köməyi olmadı. Arqun xanın başqa oğlu Qazan xan (1295-1304) hakimiyyəti dövründə vəziyyəti nizama salmaq məqsədilə bir sıra islahatlar, o cümlədən müsəlman ruhaniləri və yerli feodallarla yaxınlaşmaq üçün dini islahat həyata keçirdi, islam dinini qəbul etdi. Qazan xanın islahatları Hülakülər dövlətinin müvəqqəti möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Bu vəziyyət Qazan xanın qardaşı Məhəmməd Xudabəndənin (Ölcaytunun) (1304-1316) hakimiyyəti dövründə də davam etdi. O, Qazan xanın bütün qanunlarının qüvvədə qaldığı barədə yarıq vermişdi. Onun ölümündən sonra isə vəziyyət kəskin sürətdə dəyişdi. 12 yaşlı Əbu-Səidin hakimiyyətə (1316-1335) gəlməsi mərkəzi hakimiyyəti tamamilə zəiflədir. Əbu-Səidin hakimiyyətinin ilk illərində dövlətin bütün işləri Sulduz tayfasından olan Çobanın əlində cəmləşmişdi. O, Hülakülər dövlətinin faktiki hakiminə çevrilmişdi və Çobani əmirləri sarayda böyük nüfuz sahibi olmuşdu. Çobani əmirlərinin yüksəlməsindən narahat olmağa başlayan Əbu-Səid 1328-ci ildə Çobanı öldürtdü. Daha sonra Əbu-Səidin (1335-ci il) özünün də öldürülməsindən sonra isə Hülakü dövləti parçalanır. Çobanilərin, Cəlairilərin və Xorasan əmirlərinin başçılıq etdikləri feodal çəkişmələri başladı. Ara müharibələri nəticəsində Hülakülər dövləti müxtəlif hissələrə parçalandı. Cəlairilər-Bağdadda, Xorasan əmirləri-Xorasanda, Çobanilər isə Azərbaycanda möhkəmləndilər (Çobanın oğulları Həsən Çoban, Məlik Əşrəf).

23. Qazan xanın islahatları

Orta və Yaxın Şərqdə Hülakü dövlətinin özülünün sarsılması Hülakü hökmdarı Qazan xanın (1295-1304) hakimiyyəti dövründə vəziyyəti nizama salmaq məqsədilə bir sıra islahatlar həyata keçirilməsinə səbəb oldu. Bu islahatın

ideoloqu Qazan xanın vəziri Fəzlullah Rəşid-əd-din olmuşdu. O, rəiyyətə (kəndlilərə) və ümumiyyətlə, xərac ödəyən bütün kənd və şəhər əhalisinə qarşı ədalətli siyasət yeritmək prinsipindən çıxış edirdi. Onun fikrincə, dövlətin rifahı, firəvanlığı rəiyyətin çalışqanlığından və əməyindən, əkinçilik və ticarət işlərindən asılıdır. Buna görə də o, hər hansı bir cəmiyyətin yaşayıb irəli getməsi üçün başlıca dayaq olan 3 sosial təbəqənin (rəiyyətin, sənətkarların və tacirlərin), kənd və şəhərlər əhalisinin əməyinə qayğı ilə yanaşmağı tələb edirdi.

Din islahatı. Xalq kütlələri ilə yaxınlaşmaq üçün Qazan xanın başlıca islahatlarından biri dövlətin islam dininə münasibətinin dəyişməsi idi. Qazan xan müsəlman ruhaniləri və yerli feodallarla yaxınlaşmaq üçün ilk növbədə islam dinini qəbul etdi və din islahatı keçirdi. Qazan xanın əyanları və ordusu da islamı qəbul etdi. O, özünün türk adına müsəlman adı əlavə edərək Qazan Mahmud adını qəbul etdi. İslam 5-ci ulusun dövlət dininə çevrildi. Qazan xanın göstərişi ilə bütperəst məbədlər dağıdıldı, yerinə məscidlər tikilirdi. 1297-ci ildə Qazan xan Şirvana, Bakıya gəldi. Bu gəliş onun Şirvan dövləti ərazisində tanınmış müsəlman ocaqlarından biri olan Bibi - Heybət türbəsinin ziyarəti ilə bağlı idi.

Qazan xanın Rəşid-əd-dinlə birlikdə keçirdiyi başlıca islahatlardan biri **torpaq islahatı** idi. 1303-cü ildə hərbi iqta torpaqları haqda qanun verildi. İlk elxanların dövründə iqta başlıca olaraq yüksək rütbəli qoşun başçılarına verilsə də yeni qanuna görə, artıq bütün monqol döyüşçülərinə irsi iqta verilirdi. Torpaq almaqla kiçik feodallara çevrilən döyüşçülər kütləsinə 1303-cü il qanunu ilə böyük üstünlük və imtiyazlar verilirdi. Əkin yeri, suvarma qurğuları və s. ilə birlikdə həmin torpaqla bağlı olub, onu əkib becərən rəiyyətlər də torpaq sahibinin ixtiyarına keçirdi. Qanuna görə monqol döyüşçülərinə paylanılan iqta torpaqlarının keçmiş rəiyyətləri başqa torpaqlara qaçıb dağılmışsa və bu qaçqınlıqdan 30 ildən çox vaxt keçməyibsə, indi yeni sahiblərinə qaytarılmalı idi. Lakin dövlətin verdiyi iqta torpağını satmaq, bağışlamaq qadağan olunurdu.

Vergi islahatı. Vergilər müəyyən olunmuş bir vaxtda yığıla bilərdi, natura ilə, pul və biyarla ödəniləcək mükəlləfiyyətlərin müddəti dəqiq göstərilirdi.

Müqatiə sistemi (vergi yığımının icarəyə verilməsi) ləğv edilirdi. Vergilərin qədəri və ödəniş vaxtı dəqiq bildirilirdi. Taxıl vergisi əkinçilərdən yalnız ildə iki dəfə: -21 mart-11 aprel və 22 sentyabr-12 oktyabr arasında və ya ildə bir dəfə (20 gün içərisində) yığıla bilərdi. Göstərilən zaman xaricində və ya artıq vergi tələb etmək ağır cəzalarla qadağan edilmişdi.

Yam və poçt mükəlləfiyyətləri kəndlinin üzərindən götürüldü. Vahid rabitə sistemi yaradıldı. Başlıca yollarda üç fərsəxdən (21 km) bir yam (rabitə dayanacaqları) açıldı. Yam əmirlərinin ixtiyarına istənilən sayda qulluqçu və atlar verildi. Ezam olunan dövlət elçiləri yol xərcini rəiyyətdən deyil, divandan almalı, karvansaralarda gecələməli, lazımi məntəqəyə getmək üçün yalnız yam xidmətindən istifadə etməli idilər.

Pul islahatı. Elxanilər ilk zamanlar 3,072 qramlıq gümüş dirhəm tətbiq edirdilər. Alış-veriş, bazar hesabları dirhəmlə gedirdi. Kəsilən pulların mədən tərkibi qarışıq olduğundan çətinliklər yaranırdı. Qazan xanın məsləhəti ilə dirhəmin gümüş dəyəri kiçildildi. Bir dirhəm 2,304 qram saf gümüşə bərabər tutuldu.

Dövlətin bütün bölgələri, əyalət və qəzaları daxil olmaqla ərazi və mülklərin yerini, ölçüsünü, sərhədlərini qeydə alan kadastr cədvəlləri (dəfatiri-qanun) tutulurdu. Xüsusi katiblər bütün mülk, xasse əmlakı və xeyrət vəqflərini kadastr dəftərlərinə qeyd edirdilər. Əmlak sənədinin tərtibi üçün yarım dinardan artıq rüsum alana ölüm cəzası qoyulmuşdu.

Qazan xanın varisi Məhəmməd Xudabəndə (Ölcaytu) xanın hakimiyyəti illərində (1304-1316) islahatlar davam etdirilirdi və yerli feodalların, o cümlədən, Şirvanşah hakimiyyətinin hüquqlarının tədricən bərpa edilməkdə idi. Hətta baş vəzir Rəşid-əd-din Şirvanşah Keykavus ilə qohumluq münasibəti qurmuşdu.

24. Monqol əsarəti dövründə Azərbaycanda mülkiyyət formaları, vergi və təsərrüfat həyatı

Hülakü dövlətində yuxarı silkin nümayəndələri dörd qrupa bölünürdü: Elxanlar və sülalə üzvləri; 2) Türk-monqol mənşəli hərbi-köçəri varlılar; 3) Ali rütbəli müsəlman təbəqəsi; 4) Yerli feodallar.

Son 600 ildə Yaxın və Orta Şərq üçün ənənəvi torpaq qurumlarının adları demək olar ki dəyişməmişdi. Monqollar torpaq sahibkarlığında elə bir dəyişiklik etməmişdilər. Hülakilər dövründə də hökmdar torpaqları divan torpaqları adlanırdı. Belə torpaqlar ilk 60-70 il ərzində xeyli artsa da 90-cı illərdə divan torpaqları monqolların **soyurqal** adlandırdığı bəxşiş kimi paylanmaqda idi. Monqolların dövründə mülk, divan, vəqf torpaqlarını ələ keçirməsi nəticəsində meydana gələn **incu** adlı irsi sülalə torpaqları geniş yayılmışdı. İncu sahibi bu torpaqların vergi toplamaq hüququnu başqa birinə bağışlaya bilərdi. Birbaşa elxana məxsus torpaqlar isə **İncuyi-xas** adlanırdı. Başqa cür: incu təkcə Elxana yox, eyni zamanda onun ailə üzvlərinə də aid olurdu. Xas incu isə yalnız Elxanlara (hökmdarlara) məxsus idi. Vəqf torpaqları Hülakü dövlətində bütpərəst ilk Elxanilər dövründə zəbt olunmaqda idi. Lakin Elxan Qazan xan islamı qəbul etdikdən sonra bu torpaqların yenidən vəqflərə verilməsi başlandı. Bundan başqa elat torpaqları (örüşlər), icma torpaqları və s. var idi.

Vergilər. Azərbaycan Monqol Xaqanlığının tərkibinə qatıldıqdan sonra Monqolların xeyrinə alınan əsas vergi - torpaq vergisi - xərac məhsulun 60-70 %-ni təşkil edirdi. Bundan başqa çoxlu məhsul və pul yığımları mövcud idi. Xüsusilə Hülakü dövlətinin yaranması ilə vergilərin sayı 40-a çatmışdı. Hələ 1254-cü ildə monqollar 10-60 yaş arası bütün kişiləri vergi siyahısına salmışdılar. Monqollarda ərazi və əmlakdan alınan vergi kalan adlanırdı. Monqolların tətbiq etdiyi ağır vergilərdən biri qopçur (adambaşına alınan vergi) adlanırdı. Bu vergini əvvəllər maldarlar ödəyirdi. Köçəri maldarlar hər 100 qoyundan birini kopçur kimi verərdi. Tədricən qopçur can vergisinə çevrilərək oturaq əhaliyə də aid edildi. Yerli əhalidən adambaşına 7 dinar alınır. Ödəməyən özünü, ailəsi qul kimi satırdı. Tacirlərdən və bazara gətirilən mallardan **rüsum-tamğa** alınır. **Bac** isə tacir və sənətkarın ödədiyi gömrük haqqı idi. Bundan başqa nal vergisi, sabun pulu, köç pulu, tabkur və s. vergilər var idi. Monqol ordusunu

saxlamaq üçün **tağar**, meyvə bağlarında bağşumari, ailə sahibi olanlar xanəşumari, monqol sarayının saxlanması üçün ixracat və rüsum vergisi ödənirdi. Təqaüdçü hərbcilər və əyanlar üçün isə rəiyətdən **avarizat** adlı vergi yığılırdı. Mükəlləfiyyətlər içərisində isə ən ağır **tərx** adlanırdı Əhalidən monqol ordusu üçün lazım olan ən keyfiyyətli mallar dəyər-dəyməzinə, bazar dəyərindən çox aşağı qiymətə alınır. Və ya əksinə xəzinə təsərrüfatında istehsal edilən məhsullar (xurma, düyü, yəhər və s) məcburi qaydada bazar qiymətindən baha qiymətə əhaliyə satılırdı. Bundan başqa əhali “gecələmə hüququ” adlı hərbi qulluqçuları evində gecələmək üçün yerləşdirmə mükəlləfiyyəti daşıyırdı. Həmçinin əmək mükəlləfiyyətləri –saray, qala, kanal tikintisi də var idi.

25. Əmir Teymur və Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri.

XIV əsrin 80-90-cı illəri xalq kütlələrinin Teymurun və Toxtamışın işğalçı yürüşlərinə qarşı apardıqları mübarizə ilə səciyyələnir.

Orta Asiyada Teymur imperiyasının yaranması və eləcə də Qızıl Orda xanı Toxtamışın Azərbaycana ələ keçirmək məqsədilə etdiyi yürüşlər ölkənin daxili iqtisadi və siyasi vəziyyətini çətinləşdirdi. Hər iki sərkərdənin yürüşləri nəticəsində Azərbaycanın əsas strateji ərazisi Cəlairilərin hakimiyyətindən çıxaraq müxtəlif vaxtlarda Teymurun canişinlərinin, bir sıra yerli feodalların və Qaraqoyunluların nüfuzunda oldu.

1385-ci ildə Mərkəzi Asiyada baş vermiş hadisələrlə əlaqədar Əmir Teymur Sultaniyyədən Səmərqəndə qayıdır. Bundan istifadə edən Qızıl Orda xanı Toxtamış 1385-ci ilin qışında 90 minlik ordu ilə Təbrizə qədər gəldi və hiylə yolu ilə şəhəri tutaraq qarət etdi. Marağa, Mərənd, Naxçıvan və Əhər şəhərlərini qarət edərək Qarabağa gəldi və burada çoxlu qənimət və 200 minlik əsirlə Qızıl Ordaya qayıtdı.

1386-cı ilin yazında Əmir Teymur yenidən Azərbaycana hücum etdi (“üçillik yürüş”) və Təbrizi tutdu. Cəlairi əmirlərinin bir qismini Əlincə qalasına, bir qismini isə Bağdada qaçmağa məcbur etdi. Teymur Əlincə qalası ətrafında vuruşmadan sonra Qarabağa gəldi. Bir il sonra, yəni 1387-ci ildə Qızıl Orda xanı Toxtamışın Buxara və

Səmərqəndə yürüş xəbərini eşidərək oğlu Miranşahı Azərbaycan ərazilərinin hakimi təyin edərək geri qayıtdı. Miranşah Təbrizin idarəsini Məhəmməd Dəvatiyə, Marağanı Şah Əliyə, Sültaniyyəni Əxi İrənşaha hakim təyin etdi. Lakin Teymurun canişinləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Azərbaycan Sultan Əhmədin Əlincə qaləsindəki əmirlərinin Mahmud Xalxalının idarə etdiyi feodal qrupu, Qara Yusifin, Marağa hakimi Yadigar şahın, habelə, Teymurun əmirlərinin hakimiyyət uğrunda apardığı mübarizələr meydanına çevrildi. Buna görə də 1387-1392-ci illərdə 17 dəfə Təbrizə hücum edildi. Azərbaycanın yerli feodalları Teymurun hücumuna qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə, əksinə bir-biriləri ilə vuruşur və qüvvələrini tükəndirirdilər.

Teymur 1392-ci ildə yenidən Azərbaycana gələrək Təbrizə daxil oldu. Bu zaman Cəlairi Əmirləri Əlincə qaləsində idilər və Teymura tabe olmamışdılar. Əlincə qalası Sultan Əhmədin oğlu Sultan Tahirin başçılığı ilə əmir Altun və Qalabəyi Cövhər tərəfindən müdafiə olunurdu. Teymur mühasirədə saxladığı Əlincə qalasına güclü qoşun hissələri göndərsə də qalanı tuta bilmədi. O, Gürcüstana yürüş edərək oranı fəth etdi. Sonra Şəki vilayətinə hücum etdi və Şəki hakimi Seyid Əlini məğlub etdi.

1394-cü ildə Əmir Teymur tərəfindən məğlub edilən Cəlair Əhməd və Qaraqoyunlu Yusif Misir sultanı Berqoqun yanına pənah apardılar. Teymur 1395-ci ildə Dərbənddən keçərək Qızıl Ordaya ağır zərbə vuraraq Səmərqəndə qayıtdı və Hindistan üzərinə qalibiyyətli yürüş etdi.

1399-cu ildə Hindistan səfərindən qayıdan Teymur Azərbaycana yenidən yürüş ("yeddiillik müharibə") edərək Qarabağda məskən saldı. Bu zaman Şəki hakimi Seyid Əhməd Şirvanşah İbrahimin köməyi ilə Teymurla ittifaq bağladılar. Uzun zaman müdafiə olunan Əlincə qalasını nəhayət 14 ildən sonra ələ keçirdi. Teymur bundan sonra 1402-ci ildə Ankara döyüşündə Osmanlı və onun müttəfiqləri üzərində qələbə qazandı. Teymur az müddətdən sonra Səmərqəndə qayıtdı. 1405-ci ildə Çinə yürüş ərəfəsində vəfat etdi. Azərbaycan bu dövrdə Miranşahın oğlu Mirzə Ömər tərəfindən idarə olunurdu. Şirvan isə Şeyx (şah) İbrahimin hakimiyyəti altında idi (1382-1417).

26. Şirvanşahlar-Dərbəndilər dövləti XIV əsrin ikinci yarısı - XV əsrin əvvəllərində. I Şah İbrahimin daxili və xarici siyasəti.

Hülakülər dövlətinin tənəzzülə uğraması və parçalanmasından istifadə edən Şirvanşahlar 1338-ci ildə yenidən müstəqil oldular. Bu dövrdə Çobani əmiri Məlik Əşrəf Şirvana hücum etdi və bu yürüş nəticəsiz oldu. Buna səbəb Şirvanşahlar Key-Qubad və oğlu Kavusun (1345-1372) bu dövrdə Hülakü şahzadələrinə güclü təsiri olan çobanilərə tabe olmadıqları idi. Şirvanşah Kavus 1357-ci ildə Calair Üveyslə birlikdə qəddar çobani əmiri olan Məlik Əşrəfin edam edilməsində yaxından iştirak etmişdi. Şirvanşah Kavus 1364-cü ildə Cəlair Üveysə qarşı mübarizəyə qalxdı. Bunun əvəzində Sultan Şirvana hücum etdi. Kavus təslim oldu. Kavusun ölümündən sonra ölkəni oğlu Kəsrənilər sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi Huşəng (1372-1382) idarə etdi. O, öz ədalətsiz siyasəti ilə ölkəni pis vəziyyətə salmışdı. Belə vəziyyət ölkədə ciddi narazılığa səbəb oldu və bu 1382-ci ildə xalq hərəkatına çevrildi. Nəticədə Şirvanşah Huşəng öldürüldü. Şirvanda Kəsrənilər (1027-1382) sülaləsinə son qoyuldu.

1382-ci ildə Şeyx I İbrahim Dərbəndi (1382-1417) Şirvanşahlar dövlətinin hökmdarı oldu. Bununla da 1538-ci ilədək Şirvanı idarə etmiş Dərbəndilər sülaləsi hakimiyyətə gəldi. Bu sülalənin belə adlandırılmasının səbəbi I İbrahimin babalarının uzun illər Dərbənd hakimi olmaları idi.

I İbrahim ilk növbədə ölkə daxilində qayda-qanunu bərpa etdi. O, ticarət və sənətkarlığa qayğı göstərir, vergi və mükəlləfiyyətləri qaydaya salırdı.

Şərqi ölkələrini zəbt edərək cənubdan Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləyən Əmir Teymurun qoşunları, şimaldan isə Qızıl Orda hökmdarı Toxtamış xanın həmlələri Şirvanşahlar dövlətini təhlükə qarşısında qoydu.

Mahir diplomat olan Şeyx I İbrahim hər iki təhlükənin Şirvan üçün nə kimi nəticələr verə biləcəyini dərinlən götür-qoy etdi. O, yaxşı başa düşürdü ki, Azərbaycanda vahid mərkəzləşdirilmiş dövlətin olmadığı bir halda düşmən ordularının hər ikisi ilə mübarizə aparmaq mənasızdır. I İbrahim qəti qərara gələrək 1386-cı ildə qiymətli hədiyyələrlə Teymurun hüzuruna (Qarabağa) getdi. Teymur Şeyx İbrahimi Şirvanın hakimi kimi tanıdı. Bununla da İbrahim Şirvanı Teymurun qərətçi

hücumlarından xilas edə bildi. Digər tərəfdən Qızıl Orda xanı Toxtamışa qarşı özünə müttəfiq yaratmış oldu. 1387-ci ildə Toxtamış yenidən Şirvana basqın edərkən I İbrahim Teymurun ordusunun köməyi ilə bu hücumun qarşısını aldı. 1395-ci ildə Əmir Teymur Toxtamışın üzərinə yürüş etdiyi zaman I İbrahimin başçılıq etdiyi Şirvan qoşunları da bu yürüşdə iştirak etdi.

I İbrahim Əmir Teymurla Azərbaycanın kiçik feodal hakimləri arasındakı münasibətlərin qaydaya salınmasında mühüm rol oynadı. Əmir Teymurun III yürüşü zamanı (1399) I İbrahim Şəki hakimi Seyid Əlinin oğlu Seyid Əhmədlə onu barışdırdı və I İbrahim Azərbaycanın bir hissəsini Teymur ordusundan xilas etdi.

Teymurun ölümündən sonra onun zəif iqtisadi əlaqəsi olan böyük imperiyası tezliklə dağıldı, varisləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən I İbrahim Kür çayını keçərək Gəncəni və Qarabağın xeyli hissəsini tutdu. 1406-cı ilin yazında Miranşahın oğlu Əbubəkir Təbrizdə müvəqqəti hakimiyyətdə olan Şeyx Əli Qəssabın qüvvələrini məğlub etdi. Buna cavab olaraq elə həmin vaxt Təbrizlilər yenidən üsyan qaldırdılar. Şeyx Əli Qəssabın başçılığı ilə sənətkar emalatxanalarının ustaları, tacirlər Əbubəkrin hakimiyyətindən imtina edərək kömək üçün I İbrahimə müraciət etdilər. Bundan istifadə edən I İbrahim 1406 –cı ilin mayında Arazı keçərək Təbrizə qədər irəlilədi. Təbriz əhalisi I İbrahimi mehribanlıqla qarşıladı. O, vergiləri qaydaya qaldı. Beləliklə, qısa müddətə olsa da Şirvanşah I İbrahim Azərbaycanın böyük bir hissəsini birləşdirdi. Lakin, Misirdəki əsirlikdən qurtaran Calair Əhməd və Qaraqoyunlu Qara Yusifin hərbi qüvvələrinin Təbrizə yaxınlaşması I İbrahimin Şirvana qayırtmasına səbəb oldu.

I İbrahim 1412-cı ilin 6 noyabrından- 4 dekabra qədər, Kür çayı sahilində davam edən Qara Yusiflə döyüşlərdə məğlub oldu. O və oğlanları əsir kimi Təbrizə aparıldı. Coxlu təzminat müqabilində azad olaraq Şirvana qayıda bildi. İbrahim Qara Yusifdən asılı vəziyyətə düşdü.

I İbrahim 1417-ci ildə vəfat etdi. Hakimiyyətə oğlu I Xəlilullah (1417-1462) gəldi. I Xəlilullah Qaraqoyunlu hakimiyyətini qəbul etmək istəmirdi. O, Teymuri Şahruxla (1406-1447) yaxınlaşma mövqeyi tutdu.

12. Ağqoyunlu tayfa ittifaqı və Ağqoyunlu dövləti.

Uzun Həsənin daxili və xarici siyasəti.

Ağqoyunlu tayfa birliyi Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasındakı ərazidə, habelə Göyçə gölü ətrafı, Alagöz yaylaqlarında, Şərqi Anadolu, Qərbi İran, Dəclə və Fərat vadilərində yurd salmışdılar. Bu tayfa birliyi Bayandurlar tayfası tərəfindən idarə olunurdular. Pəhləvan bəy tərəfindən (1370-1389) siyasi birlik şəklinə salınmış, Əlaəddin Türəli (1388-1392) və Fəxrəddin bəyin (1392-1394) dövründə müəyyən qədər zəifləsə də Qara Yuluq Osman bəy tərəfindən (1394-1434) möhkəmləndirilmişdi, Qara Yuluq Osman bəy Diyarbəkri mərkəz seçdi, öz adına pul kəsdirdi, feodal çıxışlarını yatırdı, Ağqoyunlu tayfa ittifaqını gücləndirdi. Onun ölümündən sonra feodal çəkişmələri artdı. Tur Əli bəy (1434-1444), onun oğlu Cahangir bəy (1444-1453) xeyli mübarizədən sonra ittifaqı möhkəmləndirə bildilər. Lakin əsil yüksəliş Uzun Həsənin dövrünə təsadüf edir (1453-1478).

1467-ci ildə Muş döyüşündə Ağqoyunlu Uzun Həsən sonuncu Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahı məğlub etdi, beləliklə Qaraqoyunlu dövləti süquta uğradı. Ağqoyunlu dövləti onu əvəz etdi. Təbriz yeni dövlətin paytaxtı oldu.

Özünün ən qüdrətli çağlarında Ağqoyunlu dövlətinin ərazisinə Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqları, Diyarbəkri, Şərqi Kürdüstan və bir çox başqa vilayətlər daxil idi.

Ağqoyunlu dövlətinin başlıca düşməni Fateh Sultan II Mehmet (1451-1481) idi. Qara dənizin cənubundakı Trabzon yunan dövləti Osmanlı Türkiyəsinə qarşı Ağqoyunlu dövlətinin müttəfiqi idi. Uzun Həsən Trabzona öz mülkləri kimi baxırdı. Məhz buna görə də II Mehmet 1461-ci ildə Uzun Həsənə qarşı müharibəyə başlamazdan əvvəl Trabzon yunan imperiyası üzərinə qoşun göndərdi. Uzun Həsən bu imperiyanı müdafiə etdi. Beləliklə, Ağqoyunlu qüvvələri ilə Osmanlılar arasında ilk döyüş Köylühisar adlı yerdə baş verdi. Döyüş Uzun Həsənin üstünlüyü ilə bitsə də o, Osmanlılarla sülh bağlamağa məcbur oldu və bu işi Şərqdə ilk diplomat qadın olan anası Sara Xatuna həvalə etdi. Sara Xatun II Mehmetin düşərgəsinə iki məsələ ilə: Osmanlı Sultanını ağqoyunlular üzərinə hücum etmək fikrindən əl çəkməsini və mümkün qədər Trabzonu fəth etmək fikrindən döndərməli idi. Lakin II Mehmet bu təkliflərin heç birini yerinə

yetirmədi. Trabzon 1461- cı il oktyabrın 26 - da Türklər tərəfindən zəbt olundu. 1461-ci ildə Osmanlı Türkiyəsi ilə Aqqoyunlu arasında Yassıçəmən sülhü bağlandı.

Uzun Həsən Avropa ölkələri ilə, xüsusilə Venesiya respublikaları ilə əlaqələri gücləndirdi.

1464-cü ildə Venesiya hökuməti Aqqoyunlu sarayına bir neçə diplomat göndərdi (Katerino Zeno, İosofat Barbaro, Ambroco Kontarini və s.)

XV əsrin 60-70-ci illərində Venesiya diplomatı Ambroco Kontarini Osmanlıya qarşı əməliyyat planını Aqqoyunlu padşahı ilə razılaşdırdı. Nəticədə 1472- ci ilin yazında Uzun Həsənin göndərdiyi Mirzə Yusif xanın başçılığı altında Ərzincandan Qaraman istiqamətində hücum edərək bir neçə parlaq qələbə qazansa da, Aralıq dənizində silah-sursat gətirən Venesiya gəmilərinə rast gəlmədi. Beləliklə, Avropa dövlətləri ilə İttifaqı baş tutmadı.

1 avqust 1473-cü ildə Uzun Həsən Malatyada Osmanlı ordusunun ön dəstələrini məğlub etdi.

Lakin 10 gün sonra 11 avqust 1473-cü ildə Otluqbeli (Tərcan döyüşündə) Osmanlı ordusu Aqqoyunlu ordusunu geri oturtdu. Buna səbəb Qərb ölkələrinin Uzun Həsənə vəd etdikləri odlu silahları çatdırmaması idi.

Beləliklə, ilkin vaxtlar təşəbbüsü ələ alsalar da Aqqoyunlular nəticə etibarilə Osmanlı Türkiyəsinə uduzdu.

Buna baxmayaraq Uzun Həsən dövləti möhkəmləndirmək üçün həm Avropa dövlətləri, həm də qonşu ərazilərlə, məsələn, Ərdəbil şeyxləri ilə (Cüneyd, Heydər) və Şirvanşahlarla (I Xəlilulla, Fərrux Yassar) münasibətlər qura bilmişdir.

Uzun Həsənin ölümündən sonra (1478) oğlu Yaqub sultanın vaxtında (1478-1490) Aqqoyunlu dövləti müəyyən qədər inkişaf etsə də 1490-cı ildən başlanan sülalə mübarizələrində bir-birini əvəz edən Baysunqur, Rüstəm, gödək Əhməd, Əlvənd, Muradın dövründə dövlət zəiflədi. Səfəvilərin zərbəsi nəticəsində 1501-ci ildə süqut etdi.

28. Qaraqoyunlu tayfa ittifaqı və Qaraqoyunlu dövləti. Qara Yusifin daxili və xarici siyasəti.

Azərbaycan xalqının təşəkkülündə qaraqoyunlu tayfası mühüm rol oynamışdır. Qaraqoyunlu tayfa birliyi Van gölünün cənubunda məskən salmış, XIV əsrin 70-ci illərindən Ərzincan, Sivas və Kürdüstanın şimal torpaqlarında möhkəmlənmişlər.

Öncə Həmədan, sonra isə Qəzvinin qərbində yurd salmış Baharlı tayfası tərəfindən idarə olunurdu. Tərkibində ayınlı, hacılı, alpout, saatlı və s. tayfalar da var idi. Qaraqoyunlu tayfa ittifaqının bayrağında qara qoçun təsviri var idi. Tayfalar əsasən qoyunçuluqla məşğul olurdu. Tayfa birləşməsinin əsasını Bayram Xoca qoymuş, onun ölümündən sonra (1380), Qara Məhəmməd (1380-1389) tərəfindən möhkəmlənmiş, 1410-cu ildə isə Qara Yusif güclü dövlət halına gətirmişdir. Qaraqoyunlular Ağqoyunlu, Cəlairilər və Teymurilərə qarşı mübarizə aparmışlar.

1382-ci ilin payızında Qara Məhəmməd Cəlairi şahzadəsi Şeyx Əliyə qalib gələrək Təbrizi tutdu. 1387-ci ildə Teymur Naxçıvandan qaraqoyunlular üzərinə hücum keçdi. Qara Məhəmməd Çapaqçur döyüşündə Teymurun qüvvələrinə qalib gəldi. Cəlairi əmirlərinin Təbrizə hücumunu eşidən Qara Məhəmməd 1388-ci ildə Təbrizi onlardan geri ala bildi.

Qara Məhəmmədin ölümündən sonra Qaraqoyunlu tayfa ittifaqına Qara Yusif başçılıq etdi (1389-1420).

1394-cü ildə Əmir Teymur tərəfindən məğlub edilən Sultan Əhməd Cəlairi və müttəfiqi Qaraqoyunlu Qara Yusif Misir sultanı Berqoqun yanında sığınacaq tapdılar. Misir Sultanı Berqoq Teymura qarşı mübarizədə Qaraqoyunlu və Cəlairi qüvvələrindən istifadə edirdi. Lakin Berqoqun oğlu Sultan Fərəc Teymurla İttifaq yaratmaq üçün hər ikisini həbsə aldı, yalnız 1405-ci il Teymurun ölümündən sonra onları həbsdən azad etdi. 1406-cı ildə müttəfiqlər iyunda Bağdadı, iyulun sonlarında isə Təbrizi ələ keçirdilər. 1406-cı ildə Təbriz yaxınlığında Şənbi-Qazan döyüşündə Teymuri Əbu Bəkr əzildi. Qara Yusif 1408-ci il aprelin 21-d Əbubəkrin atası Miranşahı və 20 minlik ordusu ilə ona köməyə gəlmiş qardaşı Şahruxu Sərdurud adlı yerdə məğlub etdi. Miranşah döyüşdə öldürdü.

1410-cu ildə Qara Yusifin Ərzincana hücum edən Ağqoyunlu tayfa başçısı Qara Yuluq Osman bəylə və Amiddəki Şimali Mesopatamiya hakimi ilə vuruşmasından istifadə edən Sultan Əhməd Təbrizə hücum etdi.

Bundan xəbər tutan Qara Yusif 1410-cu il avqustun 30-da Şənbi-Qazan adlı yerdə döyüşdə (II Şənbi Qazan döyüşü) Sultan Əhmədi məğlub edərək onu edam etdi. Cəlairilər hakimiyyətinə son qoyuldu.

1410-cu il Şənbi –Qazan döyüşündən sonra Şirvanşah I İbrahimin oğlu Kəyumərs Təbrizə yaxınlaşdı. Qara Yusif onu əsir alıb sonra azad etdi. Bir müddət keçdikdən sonra Qara Yusif Şirvana elçi göndərərək I İbrahimin tabe olmasını tələb etdi. Lakin I İbrahim Şirvanın müstəqilliyini itirməmək üçün rədd cavabı verdi.1412-ci il noyabrın 6-dan dekabrın 4- dək Kür çayı sahilindəki döyüşdə Qara Yusiflə I İbrahim üz-üzə gəldi. I İbrahim və onun müttəfiqləri bu döyüşdə məğlub oldular. I İbrahim və oğlanları əsir alınaraq Təbrizə aparıldı, ondan 1200 түмән bac tələb olundu. Şirvanşahın Təbrizdəki tərəfdarları- tacirlər, sənətkarlar tələb olunan bacı verdikdən sonra I İbrahim azad olundu və Qara Yusifin itaətini qəbul etdi. 1413-cü ildə İbrahim Şirvana qayıtdı.

Qara Yusif 1418-1420-ci illərdə Azərbaycana yürüş edən Teymuri Şahruxun yürüşlərini dəf etdi. Lakin Qara Yusif döyüşlərin birində yaralandı və Təbriz yaxınlığında Ucan adlı yerdə vəfat etdi (1420 noyabr 17-də). Varisləri: Qara İskəndər, Əbu Səid, Cahənşah.

29. Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti

Səfəvilər sülaləsinin yüksəlişi monqol istilası dövrünə təsadüf edir. XIII yüzillikdə monqolların işğal etdikləri ərazidə kortəbii surətdə sufi-dərviş təriqəti yarandı və tezliklə sənətkar və kəndlilər arasında geniş yayıldı. XIII əsrin sonunda belə dərviş ordenlərindən biri də Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində yaranmışdı. Ordenin və Şeyxlər sülaləsinin adı müqəddəs sayılan Şeyx Səfiəddin İsaq Əl-Musəvi əl-Ərdəbilinin (1252-1334) adı ilə bağlı idi.

Rəvayətə görə, səfəvilərin banisi Şeyx Səfiəddin iyirmi birinci nəsildən olan yedinci şiə İmamı Musa Kazımdan törəmədir, bu da bilavasitə Həzrət Əlinin və Peyğəmbərin qızı Fatimənin iyirmi altıncı nəslidir.

XIV əsrin ikinci yarısı-XV əsrdə Ərdəbil təriqətinin təkcə Azərbaycanda deyil, Rumda (Kiçik Asiya), farsda, İraqda, Gilanda çoxlu müridləri və ardıcılıarı var idi.

Beləliklə, XV əsrin ikinci yarısında Ərdəbil feodal hakimiyyətinin əhəmiyyəti daha da artdı. XIV-XV əsrlərdə Səfəvilər ağır həyat keçirən xalqın ədalətli hökmdar haqqında baş tutmayan arzusunu təcəssüm etdirən şiəliyi Azərbaycanda sürətlə yaydılar və ideoloji təbliğat vasitəsinə çevirdilər. Səfəvilərin müvəffəqiyyətinə səbəb Ərdəbil şeyxlərinin başçılıq etdiyi hərəkatın ölkənin oturaq əhalisinin tələbini ifadə etməsi idi.

Bu mübarizələr Şeyx Sədrəddin Musa(1334-1392), Şeyx Xacə Əli(1392-1427), Şeyx İbrahim(1427-1447), Şeyx Cüneyd(1447-1460), Şeyx Heydər(1460-1488), Şeyx Sultanəli(1488-1494) və nəhayət Şah İsmayılın (1487-1524) dövründə daha kəskin xarakter aldı.

Səfəvilərin tarixi dörd dövrə bölünür: I dövr (XIII əsrin sonlarından 1447-ci ilə qədər)-Səfəvilər şiəliyi yayır, xalq kütlələrinin antifeodal hərəkatına başçılıq etməyə çalışır, lakin hakimiyyətləri hələ ki, Ərdəbildən kənara çıxmır. II dövr(1447-1501)-özlərini müstəqil ruhani feodalları kimi təqdim edir və Azərbaycanın siyasi həyatında mühüm rol oynayırlar. III dövr (1501-1587) -Səfəvilərin hakimiyyəti yaranır, möhkəmlənir və Azərbaycanın iqtisadi-sosial həyatında yenə də mühüm yer tutur.

IV dövr (1587-1736)-paytaxt İsfahana köçürülür və dövlətin mahiyyəti dəyişilir. Bu bölgü əsasında belə qənaətə gəlirik ki, Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti 1501, bütün Azərbaycan hakimiyyəti isə 1736-cı ilədək davam etmişdir. Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin yaranması üçün “rüşeym” olmuşdur. Şeyx Cüneyd 1460, Şeyx Heydər isə 1483, 1487, 1488-ci illərdə Azərbaycanın şimalına yürüş etdilər. 1493-cü ildə əsirlikdən çıxan Sultanəli 1 il sonra Şəməsi döyüşündə öldürüldü. Hakimiyyət başına İsmayıl gəlməli olsa da, bu hələ onunçün çox tez idi. Beləliklə Səfəvilərin bütün Azərbaycana hökmranlıq etmək zamanı yetişmişdi.

30. Mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması.

I Şah İsmayılın daxili və xarici siyasəti.

1499-cu ildə İsmayıl Ərçivanda, daha sonra isə Çuxursəddə məskən salaraq öz tərəfdarlarını topladı. 1500-cü ildə Ərzincanda gələcək planlar haqqında müşavirə keçirildi və yekun qərar kimi ilk əvvəl 7 min nəfərlik qoşunla Şirvana hücum edildi. Həmin ilin payızında Cabanı adlı yerdə Qızılbaşlar Şirvanşahları məğlub etdilər, Şirvanşah Fərrux Yassar öldürüldü. 1501-ci ilin yazında İsmayılın qızılbaş qoşunları Bakını tutdu. Şirvanşahların xəzinəsi onların əlinə keçdi. 1501-ci ilin payızında Şərur yaxınlığında Ağqoyunluların bir qolunun rəhbəri Əlvənd Mirzənin 30 minlik qoşunu darmadağın edildi və Sultan Diyarbəkərə qaçdı. Şeyx İsmayıl və tərəfdarları Təbrizə daxil oldular, bununla da Azərbaycanda hakimiyyət Səfəvilər sülaləsinin əlinə keçdi.

Səfəvilər dövləti sosial-iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş Azərbaycan ərazisində yarandı. Bu dövlətdə əhalinin etnik və mədəni birliyə malik çoxluğunu Azərbaycan türkləri təşkil edirdilər. Eyni zamanda türk soylu tayfalar siyasi, hərbi komandanlıq, saray vəzifələri, maliyyə işlərində əsas yer tuturdular. Diplomatik yazışmalar demək olar ki, əsasən Azərbaycanca aparılırdı, ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili rəsmən dövlət dili elan edilmişdi.

1503-cü ildə Şah İsmayılın çox təkidinə baxmayaraq Ağqoyunlu Murad Mirzə onunla Almaqulağı(Həmədan) yaxınlığında döyüşə girdi və 70 minlik qoşunu İsmayılın 12 minlik qoşununa məğlub oldu, Murad Mirzə Şiraza qaçdı. Bununla da Ağqoyunlu dövləti tamamilə süqut etdi. Bunun ardınca Şah İsmayıl elə həmin ili Qum, Kaşan və İsfahanı da özündən asılı vəziyyətə saldı. 1504-cü ildə isə Yəzd və Kirman da işğal olunmuş torpaqlar siyahısına salındı. Öz qələbələri ilə tərəfdarlarını ruhlandırان gənc hökmdar dayanmaq bilmirdi. O, öz qoşunu ilə birgə Qərbə doğru hərəkət etməyə başladı və 1507-ci ildə Van ilə Ərzincanı, 1508-ci ildə isə Ərəb İraqını tutdu. İsmayılın qərbdə hərbi əməliyyatlar keçirməsindən istifadə edən Özbək xanı Şeybani xan Xorasani işğal etdi və şahə təhqiredici məktub yazdı, cavabında şah İsmayıl Xorasana gələcəyini bildirdi. Həqiqətən də 1510-cu ildə Şah İsmayıl Xorasana doğru yürüşə

başladı və 1510-cu il dekabrın 1-də Mərv yaxınlığında Şeybani xanı taktiki fəndlə məğlub etdi və Xorasanı tutdu. Artıq Səfəvilər dövləti uğurlu döyüşlər sayəsində Ön Asiyada nəhəng bir imperiyaya çevrildi.

Səfəvilər dövründə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və sosial həyatında da mühüm dəyişikliklər olmuşdu. Təsərrüfat həyatı dirçəlmiş, şəhərlər inkişaf edərək genişlənməmişdi. Xüsusilə də bu dövrdə sənətkarlıq və ticarət xeyli inkişaf edirdi. Təbriz, Şamaxı, Ərdəbil, Bakı və başqa şəhərlər böyüyür və möhkəmlənirdi. Ən böyük şəhər isə paytaxt Təbriz idi. Bu şəhər Qərb ilə Şərq arasında ticarətdə mühüm rol oynayırdı. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin dövlət quruluşu feodal despotik şahlıq idi. Hakimiyyətin başında qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan şah dururdu. Ölkə ərazisi əvvəlcə 3, daha sonra isə 4 Bəylərbəyliyinə bölünmüşdü. Bu bəylərbəyliklərinin başında da şah tərəfindən təyin olunan bəylərbəyi dayanırdı. O, tabeliyində olan qoşunla təyin edildiyi ərazidə sabitliyin qorunmasına cavabdeh idi. Üsyanlar zamanı qonşu bəylərbəyilər bir-birinə qoşunla kömək də edirdilər.

31. Səfəvilər dövləti I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə.

1524-cü ildə Şah I İsmayıl qəflətən vəfat etdi. Ondan sonra hakimiyyət başına gənc Şah I Təhmasib çıxdı. Bu zaman ölkədə feodallar arasında çəkişmələr yenidən başladı. Qızılbaş əmirləri hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edərək itaətdən boyun qaçırdılar. Əslində dövlət işlərinə on yaşlı Təhmasibin qəyyumu, rumlu tayfasının başçısı Div Sultan nəzarət etməyə başladı. Lakin ustacılıq tayfasının əmirləri Köpək sultan və Abdulla xan onun hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə mane olurdular. Şahın gənc və təcrübəsizliyindən istifadə edən iri tayfa başçıları hakimiyyətə gəlmək uğrunda bir-birləri ilə qızğın mübarizəyə başladılar, qızılbaş tayfaları arasında gedən bu ziddiyyətlər nəticəsində mərkəzi hakimiyyətin fəaliyyəti əslində dayandı. Ölkədə hərə-mərclik hökm sürməyə başladı.

Div sultan Səfəvi dövlətini parçalamaqdan qurtarmaq üçün başqa tərəfdarlarına da müraciət etdi. Kifayət qədər güc toplamış Div Sultan 1526-cı ildə Köpək Sultan qüvvələrinə qalib gəldi. 1527-ci ilin iyunda Naxçıvanda Arpaçayı sahilində Div Sultan Köpək Sultana yenidən qalib gəldi. O öldürüldü. Lakin az sonra Div Sultanın özü də

öldürüldü. Beləliklə Səfəvi səltənətində hərəmərclik qüvvətləndi. Təkəli tayfasından Şıxı Sultan ön plana çıxsa da Zülqədər tayfasından bir nəfər onu qətlə yetirdi. 1527-1531-ci illər Səfəvilər səltənətində təkəli tayfasının hakimiyyətdə möhkəmləndirmək cəhdi artıq həddi-buluğa çatmış olan I Təhmasib tərəfindən qətiyyətlə alınmağa başlandı.

1531-ci ildə təkəli əmirilərindən biri Ülamə bəy Cənubi Azərbaycana yürüş etdi. Təbrizi talan edib tayfanın bir hissəsilə Osmanlıya keçdi və sonralar Sultan I Süleymanın Azərbaycana yürüşlərində iştirak etməyə başladı. Lakin Təhmasib tezliklə itaətkarlıq göstərməyən feodalların müqavimətini qırdı.

I Təhməsibin ona qarşı xəyanətdə ittiham olunan Hüseyn xanı edam etdirməsi gənc şahın hakimiyyətə nəzarəti ələ almasına sübut idi. Lakin Təhmasibin yerli əyanların müqavimətini qırmaq, dövləti möhkəmləndirmək cəhdləri uğurlu olsa da Osmanlı dövləti ilə münasibətlərin pisləşməsi ümumi inkişafa müəyyən qədər mane olurdu.

Bitlisi ələ keçirən Ülamə bəy Sultan Süleymanı Azərbaycan və İraqa yürüş etməyə təhrik etdi. **1534**-cü ilin yayında Sultan 100 minlik qoşunla Azərbaycan sərhədlərini keçdi və qısa vaxt ərzində Cənubi Azərbaycanın xeyli hissəsini tutdu. Lakin qışın sərt keçməsi, ərzağın çatışmaması, ən əsası isə Azərbaycanda ciddi müqavimətə rast gəlmələri Osmanlıların buranı tərk etməsinə səbəb oldu. II yürüş **1535**-ci ilin yazında Təbrizə yürüşlə başladı, lakin buna qədər Şah I Təhmasib əhalini İraqa və İrana köçürmüş, düşmən əlinə keçməməsi üçün onların yararlına biləcəyi hər şeyi məhv eləmişdi. Bu isə düşmənin geri çəkilməsinə səbəb oldu. **1548**-ci ildə isə növbəti dəfə Sultan yürüşə başladı, lakin eyni mənzərə ilə qarşılaşdı, üstəlik Şah paytaxtı Osmanlılara yaxın olan Təbrizdən Qəzvin şəhərinə köçürmüşdü. **1552**-ci ildə Şah I Təhmasib müdafiədən fəal mübarizəyə keçdi və xeyli qənimət ələ keçirdi, düşmən məğlub edildi. Buna cavab kimi 1554-cü ildə Sultan I Süleyman dördüncü dəfə Azərbaycana yürüş etdi, Naxçıvana od vuruldu. Lakin buna baxmayaraq Səfəvi qüvvələri düşməne bir neçə dəfə ağır zərbələr vurdular. Şirvana hücum etmiş Qasım Mirzənin qoşunu məğlub edildi. Cəhdlərinin boşa çıxdığını görəndə Sultan danışıqlara getdi və 1555-ci ilin may ayında tərəflər arasında Amasiya sülh müqaviləsi imzalandı. Sülhə əsasən Qərbi Gürcüstan və Qərbi Ermənistan Osmanlılara verildi, Şərqi

Gürcüstan,indiki Ermənistan isə Səfəvilərdə qaldı.

XVI əsrin otuzuncu illərində Şirvanda və Şəkiddə əyanların özbaşınalığını görən Şah Təhmasib 1538-ci ildə Şirvanşahları tamamilə Səfəvilərə birləşdirdi. Şirvanşah II Xəlilullahın ölümündən sonra (1524-1535) hakimiyyətə gələn Şeyxşahın oğlu Laxruxun zəifliyindən istifadə edən yerli əyanlar Mərkəzi hakimiyyəti tanımaq istəmədilər. ona görə də 1538-ci ildə Təhmasib Şirvanın yarımüstəqilliyinə son qoydu. 1540-cı ildə Bakı, 1541-ci ildə Tiflis tabe edildi. 1551-ci ildə Şəki birdəfəlik Səfəvi dövlətinə tabe olundu. Bununla da onun dövründə vahid Azərbaycanın yaradılması prosesi uğurla başa çatdırıldı. Bu I Təhmasibin ən böyük uğurlarından idi.

Şah I Təhmasib, eyni zamanda, ölkədə ictimai vəziyyətin, mədəniyyətin inkişafı üçün xeyli uğurlu addımlar atmışdır. Onun sarayında görkəmli alimlər, şairlər, incəsənət xadimləri yaşamış və Şah onları himayə etmişdir.

32. Səfəvilər dövləti I Şah Abbasın hakimiyyət dövründə

1587-ci ildə Mürşüdqulu xan, xüsusilə ustaçlı və şamlu tayfalarından olan qızılbaşların Xorasan qrupu Qəzvinə on altı yaşlı Abbası şah elan etdilər. Bu vaxta qədər Qaracadağ, Ərdəbil, Xalxal, Talış istisna olmaqla Azərbaycanın bütün vilayətləri osmanlı türklərinin əlində idi. Qızılbaş dövləti inkişaf etmiş iqtisadi bölgələrində, yüksək mədəniyyətindən, güclü hərbi potensialından məhrum edilmişdi. Qızılbaşların Azərbaycan Səfəvi dövləti tənəzzülə uğrayırdı. 1587-ci ildə özbəklərlə müharibənin qızğın vaxtında I Abbas atasının şəhərdə olmamasından istifadə edərək qızılbaş və fars əyanlarının köməyi ilə Qəzvini tutdu. O, qızılbaş bürokratiyasını özünə sadıq dayaq elədi.

Şah Abbas hər şeydən əvvəl orduya xüsusi əhəmiyyət verirdi. İtaətsiz feodallara qarşı mübarizə aparmaq, xalq hərəkatını boğmaq və yürüşlər üçün qüdrətli nizami orduya ehtiyac vardı. Ona görə də Şah Abbas hakimiyyətə gələndən sonra (1587-1629) Səfəvilərin itirilmiş ərazisini geri qaytarmaq və sarsılmış qüdrətini bərpa etmək üçün hərbi və inzibati islahat keçirdi. Nizami ordu yaradıldı. Eyni zamanda iranlılardan ibarət olan şiə ruhani və məmurlarının dövlət işlərində iştirakını gücləndirdi. İri torpaq sahiblərinin sıxışdırılması, edam edilmiş feodallann torpaqlarının ələ keçirilməsi hesabına şah öz şəxsi torpaqlarını xeyli genişləndirdi. Bu mübarizədə xeyli feodal

hakim və əmirilər məhv edildi. Şah Abbas hakimiyyətə qarşı çıxan təkəli tayfasına amansız divan tutdu. Onun əmrilə bir sıra tayfalar məhv edildi. Yeni şah dövlətin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə yüksək dövlət vəzifələrinə irəli çəkilən bütün şəxslərdən peşkəş adı ilə xəzinəyə müəyyən məbləğ verilməsini tələb etdi. Pul islahatı keçirdi. Maliyyə işi qaydaya salındı. 7,7 qram ağırlığında olan qızıl və gümüş skkələr (Abbası) uzun müddət təkə Səfəvilər deyil, şərqdə sərbəst dövriyyədə olmuşdur.

On illərlə davam edən dağıdıcı müharibələrdən sonra, 1590-cı ildə İstanbulda Səfəvi-Türkiyə dövlətləri arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Sülh müqaviləsi Azərbaycanı Səfəvi və Türkiyə dövlətləri arasında böldü, ölkənin böyük hissəsi Osmanlı feodallarının sərəncamına keçdi. Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Sərab, Marağa və onların qərbində yerləşən digər torpaqlar Türkiyəyə verildi. Xalxal, Ərdəbil, Qaracadağ və Talış Səfəvilər tərəfində qaldı. Beləliklə, Səfəvi-Osmanlı arasında bağlanmış 1590-cı il müqaviləsi Azərbaycan torpaqlarını parçaladı. Əslində Amasiya müqaviləsinin şərtləri tamamilə pozuldu.

Lakin I Şah Abbasın apardığı məqsədyönlü siyasət Səfəvilər dövlətinin tədricən yenidən dirçəlməsinə şərait yaratdı. XVII əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda Osmanlı hakimiyyəti zəiflədi.

1603-cü ilin sentyabrından I Abbas Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq məqsədilə hərbi yürüşə başladı. Öz növbəsində Təbrizlilər Osmanlılara qarşı üsyan qaldırdılar. 1603-cü ilin oktyabrında I Abbas Təbrizi tutdu. Yürüşlərini davam etdirən I Abbas Mərənd, Xoy, Salmas, daha sonra Culfa, Naxçıvanı və b. şəhərləri azad etdi. 1604-cü ilin iyun ayında İrəvan qalası tutuldu. Elə bu ərəfədə Gürcüstanla məsələlər Səfəvilərin xeyrinə həll olundu.

Bundan sonra Azərbaycanın şimal torpaqları uğrunda mübarizə davam etdirildi. 1606-cı ilin iyun ayında Gəncə, 1607-ci ilin qışında Bakı, 1607-ci ilin martunda Dərbənd tutuldu. 1612-ci ilin Sərab sülhünə görə 1555-ci ilin sülh müqaviləsinin şərtləri bərpa olundu. 1618-ci ilin Mərənd sülhü bunu bir daha təsdiq etdi. 1639-cu il mayın 17-də imzalanmış Qəsri-Şirin müqaviləsi Osmanlı-Səfəvi münasibətlərini bir daha yoluna qoydu və 1612-ci ilin müqaviləsini təsdiq etdi. Bağdad daxil olmaqla ərəb İraqı Osmanlı

dövlətinə verildi. Eyni zamanda Van, Qars, Axıska əraziləri də Osmanlı dövlətinə çatdı.

33.Səfəvilər dövlətində inzibati-idarəetmə, mülkiyyət formaları. Təsərrüfat həyatı

Səfəvilər dövləti 1501-ci ildə Şah İsmayıl Xətai tərəfindən yaranmışdır. Bu dövlət bəzən Qızılbaşlar dövləti də adlanırdı. Dövlətin başında qeyri-məhdud hakimiyyətə malik şah dururdu.O,eyni zamanda şialərin ruhani başçısı hesab edilirdi.Şahın yanında məşvərətçi orqan olan Ali məclis fəaliyyət göstərirdi. Ali məclis Azərbaycan tayfalarının ən nüfuzlu əmirlərindən ibarət idi. Şahın dünyəvi və dini işlərdə müavini vəkil adlanırdı və o dövlətdə ikinci şəxs sayılırdı. Səfəvi dövlətində baş komandan əmir-ülüməra adlanırdı. Bu dövlətin əsas hərbi qüvvəsi Azərbaycan tayfalarından ibarət çərik adlanan hərbi dəstə idi. Çərik atlı feodal qoşunu idi. Çərik dəstəsinə qorçubaşı başçılıq edirdi. Mülki işlərə vəzir başçılıq edirdi.O,mədaxil və məxaricə nəzarət edirdi. Dini işlərə isə sədr rəhbərlik edirdi. Məhkəmə işləri şəriət normaları əsasında aparılırdı. Məhkəmədə hakimliyi qazılar, müftilər, şeyxülislam edirdi.

Səfəvi dövlətinin ərazisi inzibati cəhətdən bəylərbəyiliklərə, onlar da mahallara bölünürdü. Bəylərbəyi yalnız şah tərəfindən seçilirdi. Hər bir bəylərbəyi müəyyən qədər qoşun saxlayırdı. Səfəvilər dövləti dövründə Azərbaycan inzibati cəhətdən dörd bəylərbəyilikdən ibarət idi. Bunlar Şirvan, Qarabağ, Çuxursəəd və Təbriz bəylərbəyi idi. Mahallara isə qolbəyi başçılıq edirdi.XVI əsrdə isə bu naib adlanırdı. Daha kiçik inzibati ərazilərə isə sultan başçılıq edirdi. Ali hərbi inzibati mövqe tutan şəxs xan adlanırdı.Kətxudalar kəndlərə, kələntərlər isə şəhərlərə rəhbərlik edirdi.Hər bir şəhərdə asayişin qorunmasına darğa başçılıq edirdi və o, kələntərdən asılı idi.

Səfəvi dövlətində idarəetmədə irsilik prinsipi saxlanılırdı və bu müəyyən mənada ölkənin abadlaşdırılması, təsərrüfatın inkişaf etdirilməsinə öz təsirini göstərirdi. Yerli hakimlər də irsilik qaydasının saxlanılmasına can atırdılar.

Qızılbaşlar dövründə Azərbaycanda mülkiyyət formaları demək olar ki, dəyişməmişdir. Dövlətə məxsus torpaqlar divan adlanırdı.Şah ailəsinə mənsub torpaqlar isə xass və yaxud da xalisə toraqları idi. Feodalın şəxsi torpağı mülk,dini idarə torpağı

vəqf və camaata mənsub icma torpaqları hələ də mövcud olmuşdur. Soyurqal isə məhdudlaşdırılmışdır və soyurqalı tiyul əvəz etmişdir. Məhdudlaşdırılmasına baxmayaraq bu mülkiyyət forması da qalmaqda idi və vergi, məhkəmədən azad idi. Tiyul sahibi tiyuldar adlanırdı və o, dövlətə xidmət etməyə borclu idi. Tiyul torpaqları şərti torpaqlar idi və yalnız şahın icazəsi ilə irsən keçə bilərdi. Bu torpaqlar mülki və hərbi xidmət müqabilində verilirdi. Vəqf torpaqları isə vergilərdən azad torpaqlar idi. Dövrün aparıcı torpaq mülkiyyət formaları isə divan və xalisə olmuşdur. Divan torpaqlarından gələn gəlir dövlət xərclərini ödəməyə sərf edilirdi. Xalisədən gələn gəlir isə şahın icazəsi ilə şah soyadı üzvlərinə xərclənirdi. Mülk torpaqları isə azad alış və satış obyektinə idi. Mülk sahibi mülkədar adlanırdı və o istədiyi vaxt bu torpaqları bağışlaya, sata bilərdi. Camaat torpaqları kəndlilərə məxsus torpaq idi. Bu torpaqlar bəzən feodallar tərəfindən mənimsənilirdi, çünki bu torpaqları ələ keçirmək nisbətən asan olurdu.

Səfəvilər dövründə təsərrüfat həyatı canlanmış, təsərrüfatda bir sıra irəliləyişlər olmuşdur. Lakin XVII əsrdə təsərrüfat həyatında geriləmə oldu. Bunun əsas səbəbi Səfəvi-Osmanlı müharibələri olmuşdur. Sikkələr xarab olmuş və bunun nəticəsində əmtəə-pul münasibətləri zəifləmişdir. Bu da təsərrüfata ziyan vurmuşdur. Bu vəziyyətdən çıxış üçün isə əhəlinin vergiləri üçqat artırılmışdır. Təsərrüfatda geriləmənin digər səbəbi isə Hindistana dəniz yolunun kəşf edilməsi nəticəsində İpək yolunun tədricən öz əhəmiyyətini itirməsi olmuşdur.

Kənd təsərrüfatında isə bir çox irəliləyişlər olmuşdur. XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda Şərqi ölkələrinə məxsus bütün məhsullar demək olar ki, yetişdirilirdi. Kənd təsərrüfatında bağçılıq, tərəvəzçilik inkişaf etdirilmişdir. Bu sahələrə görə Bakı, Naxçıvan, Təbriz, Şamaxı fərqlənirdi.

34. XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ XƏZƏRSAHİLİ VİLAYƏTLƏRİN RUSLAR TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI. PETERBURQ RAZILAŞMASI.

Hər zaman Azərbaycan öz strateji mövqeyi, təbii sərvətləri, xammal ehtiyatları ilə qonşu ölkələrin, xüsusilə, Rusiyanın diqqətini cəlb edib. Rusiya hər zaman Azərbaycanı işğal etməyə can atıb. Öz gücünü bərpa edən 1721-ci ilin Nistad sülhü ilə özünü imperiya elan edən, Avropaya, dənizlərə yol açan Rusiya Azərbaycanın

Xəzəryanı sahilərini işğal etməyi qərara alır. Bu yürüşün əsas məqsədi Xəzər dənizinin qərb sahilini ələ keçirmək və imkan daxilində burada möhkəmlənmək idi. XVIII əsrin əvvəllərində Rusiyanın Xəzəryanı bölgələrini işğal etmək siyasəti ilə Osmanlı dövlətinin siyasəti toqquşurdu. Osmanlı dövləti Rusiyanın bu əraziləri işğal etməsinə öz etirazını bildirir. Buna görə də I Pyotr məsələnin həllini gələcəyə saxlamağı qərara alır.

Sonradan Rusların Xəzəryanı vilayətlərə soxulmağı üçün bəhanə tapılır. Guya Rusiya Şirvan üsyanı zamanı öldürülən tacirlərinin intiqamını almaq üçün bu ərazilərə qoşun göndərir. Ancaq bu sadəcə I Pyotrın əsas məqsədini pərdələmək üçün bir vasitə idi. I Pyotrın gəlməyini eşidən Hacı Davud kömək üçün Osmanlı sultanı II Əhmədə müraciət edir. Əhməd bu təklifi qəbul edir. Bununla da Osmanlı Türkiyəsi Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaq üçün yaxşı fürsət əldə edir. Rusiya həm inkişaf etməkdə olan manufaktura sənayesini xammalla təmin etmək üçün, həm də Osmanlının burada möhkəmlənməsinin qarşısını almaq üçün işğalını sürətləndirir. 1722-ci ildə I Pyotr Həştərxan əzazisindən işğala başlayır. Digər ərazilərdə isə ona qarşı ciddi müqavimət göstərilmirdi. Çünki səfəvi sərkərdələri qüvvələrin fərqi başa düşərək döyüşmürdülər. I Pyotr din amilindən istifadə edərək xalqı da öz tərəfinə çəkirdi. O, xristian əhaliyə onları müsəlmanların zülmündən xilas etməyə gəldiyini bildirirdi. Müsəlman əhaliyə isə bu ərazilərə işğal üçün yox, əmin-amanlıq yaratmaq üçün gəldiyini inandırmağa çalışırdı. Hətta bunun üçün Azərbaycan dilində Bəyannamə də qəbul edir. Əlbəttə, bu onun öz riyakar planının üstünü örtmək üçün vasitə idi. 1722-ci ilin avqustunda rus qoşunu Dərbəndə çatır. İmamqulu bəy şəhərin açarını I Pyotra verir. I Pyotr İsveçin müharibə təhlükəsi yaratmağına görə geri qayıtmağa məcbur olur, yerinə isə Matyuşkini komandir təyin edir. I Pyotrın əmri ilə 1722-ci ilin dekabrında Rəst şəhəri tutulur, 1723-cü il iyulun 6-da rus eskadrası Bakı körfəzinə daxil olur. Məhəmməd Hüseyn bəyin müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, rus qoşununun top atəşləri nəticəsində şəhər 1723-cü il iyulun 23-də zəbt edilir. Bakının tutulmasına I Pyotr o qədər sevinir ki, onun əmri ilə Sank-Peterburqda yaylım atəşi açılır. Bakı xanı isə həbs olunaraq Roqaçevskə sürgün olunur. Bakıdan sonra rus qoşunu Salyanı da asanlıqla ələ keçirir.

1723-cü il sentyabrın 12-də II Təhmasibin Sank-Peterburqa göndərdiyi elçisi İsmayıl bəy şahdan xəbərsiz Rusiya ilə razılaşma imzalayır. Səfəvi şahı bu razılaşmanı tanımasa da, 1724-ci ildə demək olar ki, eyni şərtlərlə yeni müqavilə imzalandı. Rusiya ilə Səfəvi arasında bağlanan Peterburq müqaviləsinə görə Xəzəryanı bölgələr-Səfəvilərin Dərbənddən Gilana qədər olan torpaqları (Dərbənd, Bakı, Salyan, Lənkəran, Rəşt və Ənzəli) Rusiyaya ilhaq edilir. Bunun əvəzində isə Rusiya Səfəvi şahına əfqanlarla mübarizədə hərbi yardım edəcəyini öz üzərinə götürür. Lakin Səfəvi şahı bu müqaviləni təstiq etmir. Beləliklə də, rusların Xəzəryanı bölgələrə olan 1722-1723-cü il işğalları başa çatır.

Öz növbəsində Osmanlı Türkiyəsi Azərbaycanın Cənublu-Şimalı qalan torpaqlarını qısa vaxtda işğal edir. Türk qoşunlarının Qafqaz ərazilərinə irəliləməsi Rusiyanı narahat etməsə də yenidən bir neçə istiqamətdə müharibə aparmağın çətinliyini başa düşən Rusiya Türkiyə ilə sülh danışıqları aparmağa məcbur oldu. 1724-cü il iyulun 12-də İstanbulda Rusiya ilə Türkiyə arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Əslində 1723-cü ilin Peterburq razılaşması təsdiq olundu.

35. AZƏRBAYCAN NADİR ŞAH ƏFŞARIN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ

Səfəvi şahı II Təhmasibin uğursuz daxili və xarici siyasəti, Azərbaycanın əslində Rusiya və Türkiyə arasında işğal zonasına bölünməsi ölkədə vəziyyəti son dərəcə ağırlaşdırdı. Belə bir şəraitdə vaxtilə Xorasana köçürülmüş Əfşar tayfasından olan Nadir xanın yüksəlməsi başlayır. Onun başçılığı ilə ruslar əvvəlcə Kürün sol sahil zonasından (1732-ci ilin Rəşt müqaviləsinə görə) sonra isə bütövlükdə Cənubi Qafqazdan (1735-ci ilin Gəncə müqaviləsi ilə) uzaqlaşdırıldı. Bunun ardınca 1735-ci ilin sonunda Türk qoşunları Ön Qafqazdan çıxarıldı. Hələ 1732-ci ildə II Təhmasibi taxtdan salaraq yerinə kiçik yaşlı III Abbas kimi əyləşdirən Nadir xan 1736-cı ildə III Abbasın müəmmalı ölümündən sonra özünü şah elan etmək qərarına gəldi.

1736-cı ilin martında Əfşarlar sülaləsindən olan Nadir (Muğanda, Cavad kəndi yaxınlığında) Suqovuşanda özünü şah elan etdi. Nadirin şah olmasına tərəfdar olmayan bir sıra Azərbaycan feodalları, o cümlədən, Ziyadoğlu adı ilə məşhur olan Gəncə

xanları, habelə 32-lər, Kəbirli, Cavanşir tayfalarının başçıları ailələri ilə birlikdə Xorasana sürgün edildilər. Qazax və Borçalı Kartli hakimliyinə, Qarabağın erməni mülkləri (Vərədə, Çiləbörd, Gülüstan, Dizaq, Xaçın) Gəncə bəylərbəyliyinə tabe edildi. Nadir keçmiş inzibati bölgələri – Şirvan, Çuxursəd, Qarabağ və Təbriz bəylərbəyliklərini ləğv edərək, əslində Azərbaycan adı altında vahid inzibati bölgü yaratdı. Bölgünün mərkəzi Təbriz, hakimi qardaşı İbrahim oldu.

Nadir şah hakimiyyətinin ilk vaxtlarında vergiləri nizama saldı. Artıq vergilər ayrı-ayrı adamlar tərəfindən mənimsənilmir, birbaşa xəzinəyə gedirdi. Vergilər çox ağır idi. Xalq bu vergiləri ödəyə bilmirdi. Nadir şahın bu siyasəti əhalini tamamilə var-yoxdan çıxarırdı. Vergiləri verə bilməyənlərə Nadir şahın əmri ilə dəhşətli işgəncələr verirdilər. Bu cür işgəncələrdən tənqə gələn əhali və mövqeyi sarsılmış iri feodallar Nadir şaha qarşı çıxışlara başladı.

Nadir şaha qarşı ən böyük üsyan 1738-ci ildə Carda baş verdi. Bu üsyanda İbrahim xan öldürüldü. Üsyanın qalib gəlməsinə səbəb Nadir şahın Hindistana səfərə çıxması idi. Lakin Nadir şah geri döndəndən sonra üsyanı yatırdı və iştirakçılarına divan tutdu. 1743-cü ilin əvvəllərində Şirvanda İran zülmünə qarşı yeni hərəkət geniş vüsət aldı. Belə bir tarixi şəraitdə özlərini Səfəvi xələfləri kimi təqdim edən yalançı sahzadələr I, II, III Sam Mirzələr meydana çıxdılar. I və II Sam Mirzələr Şirvanda fəaliyyət göstərirdilər. I Sam Mirzə 50 minlik qoşunla Surxay xanın müşayiəti ilə Yeni Şamaxıya girdilər. I Sam Mirzə Nadir şahın qoyduğu bütün vergiləri ləğv etdiyinə görə xalq onu dəstəkləyirdi. Lakin Nadir şahın oğlu Nəsrullah Mirzə böyük bir qoşunla I Sam Mirzənin qoşununu məğlub etdi və I Sam Mirzə öldürüldü. Lakin xalqın üsyanları, çıxışları zəifləmədi. 1743-cü ilin son rübündə azadlıq hərəkətinə II Sam Mirzə başçılıq edirdi. Şamaxı əhalisi vergi yığanları və digər məmurları şəhərdən qovaraq II Sam Mirzəni bura dəvət etdilər. Nəsrullah Mirzənin başçılıq etdiyi ordu üç dəfə məğlub olsa da, nəhayət, top atəşi ilə Ağsu qalasını ala bildilər. II Sam Mirzə Gürcüstana qaçsa da, Kaxetiya çarı Teymuraz tərəfindən tutularaq Bərdəyə, Nəsrullah Mirzənin yanına göndərildi. Gözü çıxardılan II Sam Mirzə Qarsa göndərilərkən yolda öldü.

Şəkiddə də Nadir şaha qarşı Hacı Çələbi üsyana qalxdı. O, Nadir şahın başının Osmanlı dövləti ilə qarışıq olmasından istifadə edərək Şəki xanlığını yaratdı və Nadir

şahin onun üstünə gələcəyindən ehtiyat edərək əhalini Gələrsən-görərsən qalasına yığdı. Hacı Çələbi nə qədər mübarizə aparsa da, Nadir şah onun üsyanını da yatırırdı və Hacı Çələbini özünə tabe etdi. Nadir şah qarşı baş vermiş III Sam Mirzənin üsyanı da yatırıldı. Bu dövrün bütün üsyanlarının məğlub olma səbəbləri eynidir. Heç birində birlik yox idi, vahid mərkəzdən idarə edilmirdi, kortəbiiliyi ilə seçilirdi. Bununla belə həmin üsyanların böyük tarixi əhəmiyyəti vardı. Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan, indiki Ermənistan və əsarətə alınmış digər ölkələrdə xalq azadlıq hərəkatının genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaranırdı. Aramsız ara müharibələri nəticəsində gərgin iqtisadi vəziyyət, sinfi mübarizə nəticə etibarilə Nadir şahın dövlətinin süqutuna səbəb oldu. Nadir şahin özü isə 1747-ci il iyunun 20-də sui-qəsd nəticəsində öldürüldü.

36. Qarabağ xanlığı

Qarabağ xanlığının əsası Pənahəli xan tərəfindən qoyulmuşdur. O, 1738-ci ildə Nadir şahın qulluğundan uzaqlaşaraq Qarabağa gəlir və Qarabağ bəylərbəyliyinə qərbində yeni xanlığı yaratmağa başlamışdır. Bu xanlıq cənubda Araz çayı, qərbdə İrəvan, şimalda Sınıq körpü, şərqdə Kür çayı ilə həmsərhəd idi. Xanlığın əsası isə 1748-ci ildə qoyulmuşdur. Pənahəli xan əvvəlcə Qarabağda müstəqil fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı feodal hakimlərini mərkəzi hakimiyyətə tabe etdirmək siyasəti yürüdərək sonradan xanlığın ərazisini genişləndirməyə başladı. Birinci mərhələdə müdafiə xarakterli qalalar (1748 –ci ildə Bayat qalası, sonra isə Şahbulaq qalası) tikdirdi. Qarabağ ərazisində yerləşən 5 mülkiyyəti (Çiləbörd, Vərəndə, Gülistan, Dizaq, Xaçın) mərkəzi hakimiyyətə tabe etdi. Pənahəli xan 1756-1757 – ci ildə Şuşa qalasını tikdirərək, onu xanlığın inzibati və ticarət mərkəzinə çevirdi. Qarabağ xanı Pənahəli xanın əsas məqsədi Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Ərdəbil xanıqlarını ələ keçirməkdən ibarət idi. Bu xanlıqları nigah diplomatiyası ilə öz təsir dairəsinə salan Pənahəli xan cənub – qərbə doğru əraziləri – Tatev, Sisyan, Qafan, Mehrini də Qarabağa birləşdirdi.

1751- ci ildə Qarabağ xarici müdaxilə ilə sarsıldı. İrandan Məhəmməd həsən xan Qacar Qarabağa hücum etdi. Qarabağı bu basqıdan qorumaq üçün Şəki hakimi də ciddi köməklik göstərdi. Məhəmməd həsən xan Qarabağı tərk edən kimi xanlıq ərazisinə yeni bir işğalçı-Urmiya hakimi Fətəli xan Əfşar hücum etdi. 1760- cı ildə Qarabağa daxil olan Əfşar Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Pənahəli xan oğlunu (İbrahimxəlil xanı) girov verərək Şuşanı mühasirədən azad etdi.

Bu dövrdə İranda hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşulan Kərim xan Zənd Urmiya xanı Fətəli xan Əfşara qarşı ittifaq təklif etdi və Qarabağ xanı bu təkliflə razılaşdı. 1763 – cü ildə birləşmiş qüvvələr Urmiya xanlığına qarşı uğurlu hərbi

əmaliyyat keçirərək qalib gəldilər. Lakin qələbədən sonra Kərim xan Zənd Pənahəli xanı İranda (Şirazda) saxladı. Beləliklə, 1763-cü ildə Qarabağda hakimiyyət girovluqdan azad olunan İbrahimxəlil xana (1763-1806) tapşırıldı.

İbrahimxəlil xan Qarabağda hakimiyyətə gəldikdən sonra Gəncə, Naxçıvan, İrəvan və Qaradağ xanlıqları üzərində siyasi üstünlüyünü qoruyurdu. Şəki xanı Səlim xanla qohumluq münasibətləri yaratmışdı, həmçinin İbrahimxəlil xan Gürcü çarı II İrakli ilə də dostluq münasibətləri saxlayırdı. Qarabağın daxili siyasi vəziyyəti 60-80- ci illərdə nisbətən pozulsada, İbrahimxəlil xan xanlıq daxilində siyasi sabitliyi bərpa edərək, hətta hərbi yürüslərə də çıxdı. Lakin Qarabağ xanının Naxçıvan və Xoy səfərləri uğursuz sona çatdı. 1795- ci ildə Qarabağ xanlığı ağa Məhəmməd xan (sonra şah) Qacarın yürüsləri ilə yenidən sarsıldı. Lakin 1797–ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın öldürülməsi Qarabağda İbrahimxəlil xanın hakimiyyətinin bərpa edilməsinə şərait yaratdı. Qarabağ xanlığı rusların Azərbaycana işğalına qədər (1805-ci ilə) öz varlığını qorudu.

37. Şəki xanlığı

Şəki xalığının əsası 1743-cü ildə Hacı Çələbi Qurban oğlu tərəfindən qoyulmuşdur. Nadir şah qarşı mübarizə aparan Hacı Çələbi onun ölümündən sonra öz ərazilərini genişləndirməyə başladı. Şəki, Ərəş və Qəbələ mahallarına sahib olduqdan sonra Şəki xanı həm Təbrizi, həm də Qarabağı ələ keçirmək iddiasında idi. Lakin Çələbinin Qarabağ və Təbriz səfəri uğursuz oldu .

Hacı Çələbi Qarabağ səfərinə Şirvan xanı ilə birgə çıxdı. Müttəfiqlər Kəbirli mahalındakı Bayat qalasını bir aydan artıq mühasirədə saxlasalar da, Qarabağın işğal edilməsi mümkün olmadı. Qarabağ və Gəncə xanlıqlarını ələ keçirməyə çalışan Kartli və Kaxetiya çarlıqları Çələbinin Qarabağ üzərinə yürüşündən sonra fəallaşmağa başladılar. Gürcü çarları Teymuraz və II İrakli ilə Çələbinin ilk qarşılaşması 1751- ci ildə Carda baş verdi. Çələbi bu döyüşdə böyük qələbə qazandı. Şəki xanlığının uğurları həm yerli xanları, o cümlədən gürcü çarlarını ona qarşı birləşməyə sövq etdi. 1752- ci il martın 21- də Qarabağ, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan xanları ilə gürcü çarlarının ittifaqı gözlənilmədi kimi baş tutmadı. Gürcü çarları Azərbaycan xanlarını əsir götürdülər və bu hadisə “Qızılqaya xəyanəti” kimi tarixə daxil oldu. Hacı Çələbiyə qarşı gürcülərlə birləşən Azərbaycan xanlarını Şəki xanı əsirlikdən azad etdi. 1752-ci ildə gürcülər üzərinə hücum keçən Çələbi xan hətta Qazax və Borçalı ərazilərini də işğal etdi. 1755- ci ildə Şəki xanı Şirvana hücum etdi. Lakin Şirvan xanlığı Quba xanlığı tərəfindən müdafiə olundu.

1755-ci ildə Çələbi xanın ölümündən sonra hakimiyyətə əvvəlcə Ağakişi bəy Məhəmməd xan, sonra isə Hacı Çələbinin nəvəsi Hüseyn xan gətirildi. Bu tarixdən

etibarən Quba ilə isti münasibətlər saxlayan Hüseyn xan Fətəli xanla birləşərək Şamaxı üzərinə uğurlu yürüş həyata keçirdi. Lakin onlar arasında ittifaq 1768 – ci ildə pozuldu. Öz aralarında baş vermiş döyüşün qalibi isə Quba xanı Fətəli xan oldu. 1769 – cu ildə iki tərəf arasında sülh müqaviləsi imzalandı. 1779 – cu ildə Hüseyn xanın ölümündən sonra hakimiyyətə Əbdulqadir xan gəldi. Lakin onun Şəkiddə hakimiyyəti Quba tərəfindən dəstəklənsədə, Qarabağ xanlığı tərəfindən qəbul edilmədi və nəticədə Məhəmməd həsən ağa Şəki xanı elan edildi. Onun hakimiyyəti illərində Quba ilə münasibətlər kəskinləşdi. 1785 – ci ildə baş vermiş döyüşdə Şəki xanı məğlub edildi. Bu tarixdən başlayaraq Qubalı Fətəli xanın ölümünə qədər (1789) Şəki Qubadan asılı şəkildə idarə edildi. Fətəli xanın ölümündən sonra Şəki müstəqil siyasət yürütməyə başladı. 1795-ci ildə İran hökmdarı Ağa Məhəmməd şah Qacarın hücumu zamanı Məhəmməd həsən xanın hakimiyyəti ləğv edildi. 1804 – cü ildə Şəkiddə hakimiyyətə qardaşı Səlim xan gəldi. Səlim xan Şəkini 1805 – ci ilə qədər , yəni Rusiya himayəsinə keçənə qədər idarə etdi.

38. Quba xanlığı. Azərbaycanı vahid dövlətdə birləşdirmək cəhdi

Quba xanlığının əsası XVIII əsrin əvvəllərində qoyulmuşdur. Xanlığın ilk hakimi Hüseynəli xan (1722 - 1758) Salyan, Axtıpara, Altıpara, Doqquzpara ərazilərini xanlığa birləşdirmişdi. Hakimiyyətə Fətəli xanın (1758 - 1789) gəlməsi ilə Quba xanlığı öz tarixi inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoydu.

Fətəli xan əvvəlcə daxildə bəzi islahatlar keçirərək xanlığın daxili iqtisadi və siyasi sabitliyini təmin etdi. Bu islahatlar içərisində vergi islahatı, məmurların idarə etmə mexanizmində dəyişikliklər, xanlıq ərazisinə bəzi tayfaların köçürülməsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Fətəli xan islahatların ardından Quba bayrağı altında Azərbaycan ərazilərini birləşdirmək siyasəti yürütməyə başladı. Əvvəlcə 1757-ci ildə Salyan üzərinə hücumu keçdi. Salyan hakimi İbrahim bəy Rübərini silah gücünə hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq xanlığı Qubaya birləşdirdi.

Fətəli xan Qaraqaytaq usmisi Əmir Həmzə və Tabasaran hakimi ilə ittifaqa girdi. Həmzə ilə ittifaqı gücləndirmək üçün onun bacısı Tutu Bikə ilə evləndi. Lakin sonralar Həmzə ilə münasibətlər pozuldu.

Fətəli xan Salyanın ardından mühüm əhəmiyyətə malik Dərbəndə qarşı müdaxiləyə başladı. Dərbənd əhalisi və feodallar da Fətəli xanı dəstəkləyirdilər. O, əvvəlcə Samur çayının sağ sahilindəki torpaqları- Müşkür, Niyazabad, Şabran, Rustov, Beşbarmağı tabe etdi. Daha sonra 1759–cu ilin noyabrında Dərbənd şəhərini ələ keçirərək Dərbənd hakimi Məhəmməd Hüseyn xanı hakimiyyətdən devirdi. Dərbəndin idarəsi Mirzə Sadiq Məmmədəliyevə və Mirzə bəy Bayata tapşırıldı.

Dərbənddən sonra böyük strateji əhəmiyyəti olan Bakının birləşdirilməsi başlandı. Bakı xanlığı 1766 - cı ildə Qubanın himayəsinə keçdi. Quba üçün böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik olan Bakıda əhalinin böyük bir hissəsi Quba xanlığına birləşməyi dəstəkləyirdi. Fətəli xan Bakını ələ keçirmək üçün nigah diploma- tiyasına əl atdı. Öz bacısını (Xədicə bikə) Bakı xanı Məlik Məhəmmədlə evləndirərək əvvəlcə Bakının daxili işlərinə müdaxilə etdi. Onun ölümündən sonra isə səltənət valisi Fətəli xanın bacısı Xədicə Bikə təyin olundu. Fətəli xan 1768 – ci ildə Şamaxı xanlığını, 1785- ci ildə isə Şəkini özündən asılı hala salaraq demək olar ki, bütün şimal – şərqi Azərbaycanı Qubanın hakimiyyəti altında birləşdirdi. Cavad xanlığı isə hələ 1768 - ci ildə Qubanın təsir dairəsinə daxil olmuşdu. Lakin, Quba xanlığının möhkəmlənməsi digər xanlıqları və ayrı – ayrı feodal hakimlərini narahat etməyə başladı və ona qarşı ittifaq təşkil olundu. 1774- cü ildə Şamaxı xanı və Dağıstan feodalları Qubaya qarşı yürüş təşkil etdilər (Gavduşan döyüşü). Quba bu hücumdan Rusiyanın dəstəyi ilə müdafiə olundu. 1789 – cu ildə Fətəli xanın ölümündən sonra hakimiyyətə Əhməd xan(1789-1791) və ondan sonra Şeyx Əli xan (1791-1810) keçsədə, Quba xanlığı zəifləməyə və tutduğu əraziləri itirməyə başladı. 1806-cı ildə Rusiya tərəfindən işğal olundu.

39. Cənubi Azərbaycan xanlıqları. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şimali Azərbaycanca yürüşləri

Nadir şahın ölümündən sonra (1747-ci il mayın 8-dən 9-a keçən gecə, yaxud iyunun 16-sı) bir il yarım müddətində (1747-1748), 4 iddiaçı şah taxtı uğrunda mübarizə apardı-bunlar Nadir şahın qardaşı oğlu Əli Qulu Mirzə, (Agil şah adı ilə, onun qardaşı İbrahim Mirzə, Səfəvi nəslindən olan və II Süleyman adını götürən Səid Məhəmməd, nəhayət Nadir şahın nəvəsi Şahrux idilər. Lakin bunların heç biri hakimiyyətdə qala bilmədilər. Dövlət süqut etdi. Həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanda ayrı-ayrı feodal dövlətləri yarandı. Cənubi Azərbaycan xanlıqlarından Ərdəbil, Maku, Cərab, Təbriz, Urmiya, Salmas, Qaradağ, Mərənd, Marağa, Astarabad və s. göstərmək olar.

Azərbaycanın cənubunda yerləşən və əsası Fətəli xan Əfşar (Əfşar tayfası) tərəfindən qoyulan Urmiya xanlığı 1747 – ci ildən 1763 – cü ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Həmin tarixdə xanlıq Kərim xan Zənd və onun müttəfiqləri tərəfindən tutulmuşdu.

Qaradağ xanlığının əsasını isə Kazım xan (1748-1752) qoymuşdur (Qaradağ tayfası). Xanlığın mərkəzi Əhərdə yerləşirdi. Qaradağ xanlığı 1782-ci ildə Xoy və Qarabağ xanlıqlarının birləşmiş qüvvələri tərəfindən işğal olunmuşdu.

Təbriz xanlığının banisi Dünbuli tayfasından olan Nəcəfqulu xan (1745-1780) (başqa məlumatlara görə Əmir Aslan xan) olmuşdur. Müəyyən vaxtlarda Urmiya xanlığından asılı düşsədə, sonradan müstə- qillik qazanmışdı.

Marağa xanlığının əsası Əliqulu xan Müqəddəm (Müqəddəm tayfası) (1747-1750) tərəfindən qoyulmuşdur. Ağa Məhəmməd Qacarın hakimiyyətə gəlişinə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

Ərdəbil xanlığı Şahsevən tayfasından olan Nəzərəli bəyin(1747-1783) dövründə yaradılmışdı. O, Qarabağ xanı və Lənkəran xanı ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı. Kərim xan Zənd tərəfindən 1779-cu ilə qədər əsir saxlanılsada, sonra- dan xanlığın idarəsini yenidən ələ almışdı.

Xoy xanlığının ilk hakimi Şahbaz xan (1747-1763) (başqa məlumatlara görə Əhməd xan) olmuşdur. Xoy xanlığı Urmiya xanlığı ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı. Maku xanlığı isə Bayat tayfasından olan Əhməd Sultan(1747-1778) qoymuşdur. Sonra isə İbrahim bəy hakimiyyətdə olmuşdur. Xanlığın paytaxtı Maku şəhəri olmuşdur.

Sərab xanlığının əsası Şəqaqi tayfasının başçısı Əli xan (1747-1786) tərəfindən qoyulmuşdur. Kərim xan Zəndin dövründə nominal asılı şəkildə idarə olunsada, xanlıq sonradan müstəqilliyə qovuşmuşdur.

Astarabadda, sonra isə Mazandaranda Qacar tayfasından olan Məmməd Həsən xan hakimiyyətdə olmuşdur. Sonra o, Təbrizi də tutmuş, oğlu Ağa Məmməd xanı buraya hakim təyin etmişdir.

Kərim xan Zəndin ölümündən sonra (1779), XVIII əsrin 80 - ci illərində İranda hakimiyyəti ələ keçirən Ağa Məhəmməd xan Qacar bütün Ön Qafqazın işğalını planlaşdırırdı. Əvvəlcə Azərbaycan və Dağıstan feodallarına xəbərdarlıq edərək tabe olmalarını tələb etdi və rədd cavabı aldı. Bu səbəbdən Ağa Məhəmməd xan Qacar 1795-ci ildə Qafqaza yürüşə başladı və İrəvandan keçərək Qarabağa soxuldu. Şuşa qalası mühasirəyə alındı. Şuşanın 33 günlük mühasirəsindən sonra uğursuzluğa düşərək Ağa Məhəmməd xan Qacar Tiflisə dərğü istiqamət götürdü. Azərbaycan xanları (Quba, Qarabağ, Talış) Qacardan qorunmaq məqsədilə Rusiyadan yardım istədilər. 1796 - cı ildə rus qoşunu Azərbaycana daxil olduğu zaman (general Valeriyən Zubovun başçılığı ilə) Ağa Məhəmməd xan Qacar İrana geri çəkildi. Ağa Məhəmməd xan Qacarın Azərbaycana növbəti səfəri 1797-ci ilə təsadüf edir. 1796-cı ildə rus çariçası II Ekaterinanın qəflətən ölümündən sonra taxta çıxan oğlu Pavel Rus qoşunlarını Qafqazdan geri çağırırdı. Bu fakt 1796-cı ildə İranda şah taxtına keçən Ağa Məhəmməd şah Qacara Azərbaycana yeni səfəri üçün münbit şərait yaratdı. Əvvəlcə Şuşa üzərinə hücum edərək qələbə qazandı. Lakin 1797-ci il iyulun 4-də Ağa Məhəmməd şah Qacarın qəfildən öldürülməsi Qarabağ, Bakı , Gəncə, İrəvan və s. xanlıqlarının azad olmasına şərait yaratdı.

40.Azərbaycanın Rusya tərəfindən işğalının başlanması

1801-ci il sentyabrın 12-də Şərqi Gürcüstanın Rusyaya birləşdirilməsi haqqında çar manifesti elan olundu (Kartey-Kaxetiya çarlığı ləğv edildi). Şərqi Gürgüstandan

asılı olduqlarından Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları da Rusyaya birləşdirildi (vaxtilə Nadir şah bu torpaqları Kartei-Kaxetiya çarlığına vermişdi) Bununla da əslində Azərbaycanın Rusya tərəfindən işğalına başlandı. 1803-1804-cü illərdə isə Gürcüstanın Merqeli, Quriya və İmeretiya ərazisi də Rusiyaya qatıldı. Rusyanın ilk vaxtlar xanları müxtəlif yollarla öz himayəsinə almaq cəhdləri baş tutmadıqda Qafqaza Rus qoşunlarının baş komandiri general Sisyanov Azərbaycanlı işğal etmək üçün hərbi əməliyyat planı işləyib hazırladı. Gürcü əsilli Pavel Dmitrieviç Sisianov (Çiçişvili) 1802-ci ilin sentyabrında Qafqazın ali baş komandanı, Həştərxan general-qubernatoru və Gürcüstan hakimi təyin olunmuşdu. 1803-cü ilin martında rus qoşunları Alazan(Qanlıq) sahilində və Balakən yaxınlığında yerli Car-Balakən hərbi hissələrini məğlubiyyətə uğradaraq Balakən talan edilir.Car camaatı isə müqavimət göstərmədən martın 29 təslim oldular. Car-Balakən camaatı öz nümayəndələrini 1803 ilin aprelin 12 də Tiflisə göndərərək hər il 220 pud ipək verməklə və rus qoşunlarının orada yerləşdirilməsi ilə müqavilə bağladılar. Rusya hökuməti isə Car-Balakən daxili işlərinə qarışmamaq öhdəliyini götürdülər.Lakin çox keçmədən Car camaatı azadlıq mübarizəsinə qalxdılar. 1803-cü ilin oktyabrında dağıstanlıların yardımı ilə Carda üsyan qalxdı. Buna görə də 1804- cü ilin yanvar ayında rus qoşunları Zakatalaya soxularaq onları məğlub etdi. Lakin, bu döyüşdə rus qoşunlarına başçılıq edən general Qulyakov dərədə pusquya düşdü və öldürüldü.

Car-Balakən işğalından sonra general Sisyanov Gəncə xanlıqlarını ələ keçirtmək üçün Cavad xana Rusya himayəsinə keçməsi üçün məktublar göndərir. (məktublar:23/02-1803; 29/XI-1803; 9,11,26, 29/XII-1803). Cavad xan rədd cavabı verir. Cavad xanın dövründə Qazax, Şəmkir, Şəmşəddil və ətraf ərazilər Gəncə xanlığına daxil edilmişdi.Qarabağ xanlığı ilə münasibətlər sahmana salınsa da Gürcüstan rusyanın himayəsinə keçərkən Şəmşəddilə görə çar Georgi ilə Cavad xan arasında ixtilaf yaranmışdı.

1803 ilin fevral-dekabr ayları müddətində Sisyanov Cavad xana müraciətləri heç bir nəticə vermir.1803 ilin dekabrında Sisyanov Cavad xana təslim olmaq haqqında ultimatum verir.Sisyanovun bu cavabı da rədd edildikdən sonra ilk döyüşlər Gəncə

yaxınlığındakı Quruqobu adlı yerdə baş verdi. Sisanovun 6 batalyonluq piyada, 11 top, 3 eskadron, 2 kazak yüzlüyündən ibarət nizami ordusu Gəncəni mühasirəyə aldı. 1804-cü il yanvarın 2-dən 3-ə keçən gecə, müsəlmanların müqəddəs Ramazan ayının başa çatması ilə qeyd olunan bayram gecəsi ruslar iki dəstə ilə Gəncəyə hücum etdilər. General Portnyagin Tiflis darvazaları, general Karyagin isə Qarabağ darvazaları önündən Gəncə qalasına soxuldular. Gəncə xanı Cavad xan və oğlu Hüseyinqulu ağa döyüşdə qəhrəmancasına həlak oldular. Ciddi müqavimətə baxmayaraq Qala alındı və dağıdıldı. Döyüşdə gəncəlilərdən 250 nəfər həlak oldu, 500 nəfər əsir alındı. Şəhər çar qoşunları tərəfindən işğal olunur və adı dəyişdirilərək II Aleksandırın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırılır. Çox təəssüf ki, Azərbaycanın başqa xanları gəzilmə mövqeyi tutdular. Kömək etmədilər.

Gəncənin tutulması rus qoşunun Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsini asanlaşdırdı. Çünki, artıq ruslar Azərbaycanın özündə dayaq yaratdılar. Gəncə xanlığından asılı olan Samux hakimi Şirin bəy hər il 1000 çervon xərac verməklə Rusyanın hakimiyyətini qəbul etdi.

41. Birinci Rusya-İran müharibəsinin başa çatması

Gülüstan müqaviləsi

Qarabağ və Şəki xanlıqları Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra İran qoşunları Qarabağa, Gəncəyə, Tiflisə, Qazaxa hücum etsə də müvəffəqiyyət qazana bilmədilər. İranla müharibə aparmaqla eyni vaxtda rus qoşunları Azərbaycanın içərilərinə soxulur, Şamaxı, Bakı və Quba xanlıqlarını ələ keçirməyə çalışırdılar. 1804-cü ildə və 1805-ci ilin yazında Sisianovla Şamaxı xanı Mustafa xan arasında da danışıqlarda Sisianov Qarabağ və Şəki xanlıqlarının qəbul etdikləri şərtləri qəbul etməsini ondan tələb edirdi. Mustafa xan isə Şəki torpaqlarının Şirvana qatılmasını, Qarabağdan onun ərazisinə keçənlərin geri qaytarılmayacağını, Rusiya xəzinəsinə xərac verməməsini, əksinə, ona daimi maaş verilməsini ondan tələb edirdi. Bu tələblər çar hökumətini təmin etmədiyinə görə 1805-ci ilin noyabrında Sisianovun qoşunları Mingəçevir yaxınlığında Kürü keçib Şamaxı üzərinə irəlilədi. Mustafa xan Sisianovun şərtlərini qəbul etsə də, onun düşərgəsinə gedərək müqavilə bağlamağa razı olmadı və müdafiə olunmaq üçün

Fitdağdakı qalaya çəkildi. Dekabr ayında rus qoşunları ilə Şirvan qoşunları arasında döyüş baş verdi. Mustafa xan Rusiyanın hakimiyyətini qəbul edərək Fitdağ yaxınlığında 1805-ci il dekabrın 25-də müqavilə bağladı. Müqaviləyə görə Rusiya ərazisinə 8 min çevron verməyi, Kür çayı mənsəbində rusların hərbi istehkam tikmələrinə, rus qoşunlarının təhlükəsizliyinin təmin olunmasına və ərzaqla təmin etməyə razılıq verdi. Sisianov Şirvan xanlığını tutduqdan sonra Bakıya doğru irəlilədi. Bakı xanı Hüseynqulu xana Rusiyanın tabeliyinə keçməsi üçün müqavilə layihəsini göndərdi: Sisianov Hüseynqulu xanın təklifi ilə Bakı qalası darvazalarının açarlarını təhvil almaq üçün 1806-cı il fevralın 8-də Bakı qalası darvazalarının qarşısında Naxır bulağı adlı yerdə Hüseynqulu xanla görüşə gəldi. Hüseynqulu xanın əmisi oğlu İbrahim bəy Sisanovu güllə ilə vurdu, başını Abbas Mirzəyə apardı. Rus qoşunları Sara adasına çəkildilər. Bakının rus qoşunları tərəfindən zəbt olunması təxirə salındı. Bundan, istifadə edən İranın hakim dairələri hərbi yürüşləri intensivləşdirməyə başladı. Lakin Sisianovu əvəz etmiş general Qudoviç yeni hücum planlarını həyata keçirdi. Rus ordusu 1806-cı ildə iyunun 2-də Şimali Qafqazdan irəliləyərək 1806-cı il 22 iyunda Dərbəndi işğal etdi: 1806-cı il sentyabrın 5-də rus qoşunları yenidən Bakı istiqamətində hücum edərək oktyabrın 3-də Bakını işğal etdilər. Bakı xanı Qubaya, oradan İrana qaçdı. Bundan bir qədər sonra 1806-cı ilin oktyabrında Quba xanlığı da döyüşsüz təslim oldu. Quba xanı Şeyx Əli xan da İrana qaçmalı oldu. Bakı və Quba xanlıqlarının işğalından sonra rus qoşunları 1806-cı il oktyabrın 22-də Şəki xanlığındakı, sonra isə Car-Balakən camaatının üsyanını yatırdı. Dərbənd və Quba xanlıqları müvəqqəti olaraq Tarku Şamxalına verildi, bir müddət sonra isə imperiyanın əyalətlərinə çevrildi. 1806-cı ilin sonlarında Türkiyə Rusiya ilə müharibəyə başladı. Rusiya Balkan və Qafqazda aparılan hərbi əməliyyatlarda qələbə qazanırdı. 1812-ci il mayın 6-da Türkiyə Buxarestdə Rusiya ilə müqavilə bağlamağa məcbur oldu və Qafqazın böyük hissəsində Rusiyanın işğalını tanıdı. 1812-ci ilin yayında Napoleon Rusiya üzərinə hücumu keçdi. Rusiya-Fransa müharibəsindən istifadə edən İran ordusu Qafqazda hərbi əməliyyata başladı. Lakin Qarabağ, Gəncə, Şəki istiqamətində döyüşlərdə İran ordusu müvəffəqiyyət qazana bilmədi. 1913-cü il yanvarın 1-də lənkəran qalası ruslar tərəfindən tutuldu. Rusların İranın içərilərinə doğru irəliləməsindən ehtiyat edən ingilis məsləhətçiləri şahı sülh

bağlamağa təhrik etdilər. 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində sülh bağlandı. Sülhün şərtlərinə görə Talış (Lənkəran), Şirvan, Quba, Bakı, Gəncə, Qarabağ, Şəki xanlıqları Rusiyanın tərkibinə qatıldı. İran Şərqi Gürcüstana, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarına, Dağıstana olan iddialarından əl çəkdi. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları İranın tərkibində qalırdı. Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ yalnız Rusiyaya məxsus oldu. Rusiya-İran ticarətində rus tacirləri daxili gömrük vergisindən azad olurdu.

Gülüstan müqaviləsi Azərbaycanın Rusiya tərəfindən iki yerə bölünməsinin başlanğıcı oldu.

42. İkinci Rusiya-İran müharibəsi. Türkmənçay müqaviləsi.

Qafqazın Rusiyanın tabeliyinə keçməsi ilə razılaşmayan İran hökuməti Gülüstan müqaviləsi bağlasa da fürsət gözləyərək Rusiya ilə müharibəyə hazırlaşdı. 1814-cü ildə İngiltərə İranla bağladığı müqaviləyə əsasən İrana hərbi müşavirlər göndərir, silahla təmin edirdi. Gülüstan sülhünün şərtlərinə yenidən baxılması haqqında İranın Rusiyaya təklifləri və onlar arasında aparılan danışıqlar heç bir nəticə vermirdi.

Rusiyada 1825-ci il dekabrın 14-də baş vermiş dekabrıstlar üsyanının ölkədə daxili çəkişmələr yaradacağını güman edən İran Rusiyaya qarşı Qafqaz (əslində Azərbaycan) uğrunda yeni müharibəyə başladı. Vəliəhd Abbas Mirzənin komandanlığı ilə 60 minlik İran ordusu 1826-cı il iyulun 16-da Qarabağ və Şuşa qalası istiqamətində hücum keçdi. İran qoşunları Şuşanı 48 gün mühasirədə saxlasalar da tuta bilmədilər. İran qoşunları Lənkəran, Salyanı işğal etdilər. İran qoşunları ilə Azərbaycana qayıtmış xanlar əhalinin köməkliliyi ilə Şamaxı, Gəncə, Şəkini ələ keçirərək öz xanlıqlarını bərpa edə bildilər.

Lakin general Yermolovu əvəz etmiş general Paskeviçin komandanlıq etdiyi Rusiya ordusu əks-hücum keçərək 1826-cı il sentyabrın əvvəllərində Şamaxor yaxınlığında İran qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğrattılar. Abbas Mirzə Şuşa qalasının mühasirəsindən əl çəkib Gəncə istiqamətində hərəkət etdi. 1826-cı il sentyabrın 13-də Gəncə yaxınlığında da ruslar üstünlük qazandılar. Çar Rusiyasının qarətinə qarşı Gəncə əhalisinin üsyanı yatırıldı. Yalnız Lənkəran xanlığı hələ ki, İran qoşunlarının

tabeçiliyində qalırdı. 1827-ci il iyulun 26-da rus qoşunları Naxçıvan xanlığını, 1827-ci il oktyabrın 1-də isə İrəvan qalasını işğal edərək Azərbaycanın cənub torpaqlarına hücum keçdilər. 1827-ci il oktyabrın 13-də Təbriz tutuldu. 1828-ci il yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də isə Ərdəbil tutuldu. Rus qoşunlarının Xoy, Təbriz, Urmiya və Ərdəbili tutması ilə İran hökuməti qorxuya düşərək sülh təklif etdi. 1828-ci il fevralın 10-da Təbriz yaxınlığında Türkmənçay kəndində İran və Rusiya arasında müqavilə imzalandı. Türkmənçay müqaviləsində rus yazıçısı A.S.Qriboyedov və Azərbaycan mütəfəkkiri rus komandanlığında tərcüməçi işləyən A.A.Bakıxanov da iştirak etmişlər. Müqaviləyə görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiyanın tərkibinə qatıldı. İran hökuməti Şimal xanlıqlarının Rusiyanın tərkibinə keçməsi ilə razılaşdı. Gülüstan müqaviləsi ilə rus tacirlərinə verilmiş imtiyazlar, Xəzər dənizində yalnız rus donanmasının saxlanması hüququ təsdiq edildi. Həmçinin, İran Rusiyaya 20 mln. manat müharibə təzminatı ödəməli idi. Təzminat ödənilənə qədər rus qoşunları Azərbaycanın cənub torpaqlarında qalmalı idi. Müqavilədə əhalinin İrandan Qafqaza və Qafqazdan İrana sərbəst gəliş-gedişinə icazə verilirdi.

Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalı ilə Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini itirdi, Rusiyanın xammal bazasına və satış bazarına çevrildi, iqtisadiyyatı müstəmləkə xarakteri aldı.

Müqavilənin bir bədnam bəndi isə Azərbaycan üçün sonralar böyük bəlalar yaratdı. Həmin bəndə görə İran ərazisindəki xristian əhalinin Rusiya imperiyası ərazisinə köçürülməsinə icazə verilir, Bunun üçün kifayət qədər torpaq sahələri, pul vəsaiti ayrılırdı. Bu xristian əhali ermənilərdən ibarət idi.

Eyni şərt Rusiya ilə Türkiyə arasındakı 1828-1829-cu illərin müharibəsinin nəticəsini nizama salan Ədirnə müqaviləsində də əks olunmuşdur. Türkiyə ərazisindəki erməni əhalisində Rusiya köçməsinə şərait yaradıldı. Rusiya ərazisi dedikdə əlbəttə əsasən Azərbaycan torpaqları nəzərdə tutulurdu.

43. XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda çarizmin

müstəmləkə zülmünə qarşı üsyanlar

Car-Balakən üsyanı. 1803-cü il “Andlı öhdəliyinə” əsasən Rusiyanın tərkibinə daxil edilən Car-Balakən camaatları öz daxili müstəqilliyini saxlamışdı. Lakin 1830-cu il martın 4-də verilmiş yeni “Qaydalar”a görə Car-Balakən camaatlarının daxili müstəqilliyi ləğv edilir və onların idarə olunması 9 nəfərdən ibarət Müvəqqəti idarə orqanına tapşırılırdı. Çar hökumətinin bölgəyə qoşun yeritməsi və camaatları tam hüquqsuz bir vəziyyətə salması Car-Balakən əhalisini üsyana başlamağa vadar etdi. Şeyx Şaban və Həmzət bəyin başçılığı ilə üsyançılar Yeni Zaqatala yaxınlığında rus ordusunu darmadağın etdilər. Rus komandanlığı bir qədər sonra əlavə quvvələr gətirilməsi, ağır toplardan istifadə olunması və üsyan rəhbərlərinin ələ keçirilməsi hesabına azadlıq hərəkatını yatıra bildi. Üsyançılara qarşı kütləvi cəza tədbirləri həyata keçirildi. Bir çox kəndlər yer üzündən silindi, 1000-dən çox üsyançı ailəsi Alazan çayının sahilində boş torpaqlara sürgün edildi. 1832-ci ildə Car-Balakəndə Həmzət bəyin başçılığı ilə ikinci üsyan da yatırıldı.

Lənkəran üsyanı. 1826-cı ildə Lənkəran xanlığı ləğv ediləndən sonra əyalət komendantı mayor İlyinskiyin xana məxsus əmlakların üçdə ikisini müsadirə etməsi Mir Həsən xanı ruskardan narazı salmış və o Qaçarların idarə etdiyi Qızılbaş Dövlətinə sığınmışdı. Rus idarəçiliyi **Lənkəran** əhalisinə böyük sıxıntı, əzab-əziyyət və zülm gətirmişdi. Ali zümrənin nümayəndələri idarəçilik işlərindən uzaqlaşdırılır, din xadimlərini əhali içərisində nüfuzdan salan addımlar atılırdı. Hökumətin talan səviyyəsinə qaldırılmış vergi siyasəti Lənkəran əyalətində daha amansız və indiyədək görünməmiş bir şəkil almışdı. İlyinskiyin əmri ilə 20 nəfəri istintaqsız və məhkəməsiz dənizdə batıraraq öldürmüşdülər. Bəd əməllərində ondan geri qalmayan yeni komendant Korniyenko əhali üzərinə qanunsuz olaraq ikiqat vergi qoyaraq mənimsəmişdi. Əhalinin böyük hissəsinin müstəmləkə rejiminə qarşı nifrətlə dolduğunu gören xan tərəfdarları Azərbaycanın cənubuna məktub göndərərək Mir Həsən xanı ruskalara qarşı hərəkata başçılıq etmək üçün Lənkərana çağırtdılar. 1831-ci il martın 5-də Mir Həsən xanın Lənkərana gəlməsi ilə əyalətin mahallarının çoxunu üsyan bürüdü. Üsyanda ali zümrənin nümayəndələri kəndlilərlə bir cəbhədə çıxış edirdi. Lənkəran şəhərini ələ keçirə bilməyən üsyançılara qarşı Şamaxı, Şəki, Dərbənd şəhərlərində yerləşdirilən rus qoşunlarını səfərbər edən hökumət 1831-ci il aprelin əvvəlində üsyanı yatırmağa nail oldu. Xan yenidən Qaçarlara sığınmaq məcburiyyətində qaldı. İki aya qədər davam edən Lənkəran üsyanı məğlubiyyətə uğradı.

Quba üsyanı. 1806-cı ildə işğal edilmiş Quba xanlığı 1810-cu ildə əyalətə çevrilmişdi. Quba əyalətinin başında çar hökumətinin ən yaramaz kadrlarından biri sayılan komendant Gimbut dururdu. Bu çar məmuru əhali üzərinə ağır vergilər qoyur, vergiləri iltizama verir, sakinləri qanunsuz mükəlləfiyyətlərə cəlb edir və vəzifəsindən

şəxsi tamahı xatirinə sui-istifadə edirdi.1837-ci ildə Qafqazın baş komandanının Varşavadakı atlı müsəlman alayı üçün Quba əyalətindən 36 atlı toplanması haqqında tələbi əhalinin səbr kasasını daşdırdı. Əhali hökumətdən atlı yığılmasının dayandırılmasını, komendant Gimbut və onun əlaltıları olan yerli bəylərin işdən götürülməsini və vergilərin azaldılmasını tələb edir. Hərbi dairə rəisi tələbləri yerinə yetirməyə söz versə də konkret hər hansı bir addım atmaq fikrində deyildi. 1837-ci ilin avqustun 21-də Qubada Rusiyanın müstəmləkə zülmünə qarşı başlanan hərəkət tezliklə silahlı üsyana çevrildi. Quba üsyanı özünün genişliyinə, əhatə dairəsinə və iştirakçıların sayına görə digər üsyanlardan fərqlənirdi. Üsyançıların sayı 12 min nəfərə çatırdı. Üsyanın başlıca hərəkətverici qüvvəsi kəndlilər olsa da, Quba bəylərinin böyük hissəsi də üsyana qoşulmuşdu. Hərəkət iştirakçıları üsyan rəhbəri Hacı Məhəmmədi Qubanı idarə etmək üçün hətta xan seçmişdilər. Hərəkətə başçılıq etmək üçün yaradılmış Hərbi Şuranın hazırladığı plana əsasən avqustun 30-da üsyançılar Quba şəhərini mühasirəyə aldılar.Yarəlinin başçılıq etdiyi üsyançılar dəstəsi şəhərlilərin köməyi ilə Qubaya daxil olaraq şəhər məhkəməsinin binasını ələ keçirdilər. Üsyançılar şəhər uğrunda ağır döyüşdə mərdliklə vuruşsalar da uğur qazana bilmədilər Sentyabrın 5-də rus qoşunu üsyançıları şəhərdən çıxara bildi. Hökumət hərəkətin fəal iştirakçılarına divan tutdu. Üsyanın rəhbəri Hacı Məhəmməd dörd il çəkən istintaqdan sonra 1841-ci ildə Bakı Hərbi səhra məhkəməsinin hökmü ilə dar ağacından asıldı.

Şəki üsyanı. Digər müsəlman əyalətlərində olduğu kimi Şəkidə də çar hökumətinin tətbiq etdiyi ağır maliyyə -vergi sistemi əhalinin vəziyyətini olduqca ağırlaşdırmışdı. Şəkinin keçmiş hakimi Səlim xanın oğlu Hacı xan tərəfindən Şəkiyə göndərilən Məşədi Məmməd 5 minlik qoşun toplayaraq 1838-ci ildə hökumətə qarşı üsyan başladı. Rus hərbi qarnizonu ilə üsyançılar arasında Şəki yaxınlığında baş vermiş ilk döyüşdə ruslar məğlubiyyətə uğradılar.Qalanı çıxmaqla, bütün şəhər üsyançıların əlinə keçdi. Qafqazın baş komandanı başqa əyalətlərdən Şəkiyə qoşun yeridərək üsyançıları məğlubiyyətə uğrattı. Məşədi Məmməd yenidən Cənubi Azərbaycana qayıtmağa məcbur oldu.XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda rus müstəmləkə əsarətinə qarşı baş vermiş üsyanlarda hökumətə “sədaqətli” olan kiçik bir zümrəni çıxmaqla, əhalinin bütün təbəqələri iştirak edirdi. Kəndlilər, şəhərlilər, bəylər, ağalar və ruhanilərin bir cəbhədə çıxış etməsi həmin üsyanların əsas xüsusiyyəti sayıla bilər. 30-cu illərdə baş vermiş üsyanlar böyük tarixi əhəmiyyətə malik idi. Bu üsyanlar məğlub olsada, təsirsiz qalmadı. Çar hökuməti Şimali Azərbaycanda öz siyasətini dəyişməyə məcbur oldu, komendant üsul-idarəsini ləğv etməyin zəruriliyini anladı.

44. XIX əsrin 40-cı illərində Şimali Azərbaycanda keçirilmiş islahatlar

XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş üsyanlar yatırıldıqdan sonra çar hökuməti Cənubi Qafqazda inzibati-idarə sistemini dəyişdirmək üçün islahatlar keçirdi. Çar I Nikolay 1840-cı il aprelin 10-da komendant idarə üsulunun ləğv edilməsi və Cənubi Qafqazda inzibati islahat haqqında qanun imzaladı. 1841-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən qanuna görə komendant idarə üsulu ləğv edilir və Cənubi Qafqazda Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayəti yaradılırdı. Hələ 1828-ci il martın 21-də tarixi Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazisində “erməni vilayəti” adlı inzibati bölgü yaradılmışdı. 10 aprel 1840-cı il qanununa görə “erməni vilayəti” ləğv edilmiş və yerində İrəvan və Naxçıvan qəzaları yaradılmışdı. Cənubi Qafqazda ali hakimiyyət Qafqazın baş hakiminə məxsus idi. 10 aprel 1840-cı il qanununa görə, ümumrusiya qanunları əsasında quberniya, vilayət, qəza və dairə məhkəmələri yaradıldı. Şəriət məhkəmələri yalnız kəbin-talaq və vərəsəlik məsələlərinə baxırdı. 1841-ci ilin aprel və may aylarında Ağalar və Bəylərin Tiyul mülkiyyəti və kəndlilər üzərində ağalığın ləğv olunması haqqında reskript verildi. Bir qədər sonra bu reskript ləğv olundu. 1844-cü ildə çar hökuməti Cənubi Qafqazda öz mövqeyini möhkəmlətmək üçün canişinlik sistemi yaratdı. 1846-cı il 14 dekabr tarixli çar fərmanı ilə Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayətinin yerində Tiflis, Kutais, Şamaxı və Dərbənd quberniyaları təşkil edildi. 1849-cu ildə isə İrəvan quberniyası yaradıldı. Yeni inzibati-ərazi bölgüsü Azərbaycanın parçalanmasını daha da dərinləşdirdi.

1846-cı il 6 dekabr reskripti. Rusiya hökumətinin ali müsəlman zümrəsi ilə bağlı siyasəti dəyişkən səciyyə daşıyırdı. XIX əsrin 20-30-cü illəri 40-cü illərin əvvəllərində hökumətin ali müsəlman zümrəsi ilə bağlı hazırladığı layihələrdə bu zümrəni tamamilə ləğv etmək, Şimali Azərbaycanda çarizmin əsas dayağı olacaq “təbii rus zadəganlığı” yaratmaq ideyası qırmızı xətt kimi keçirdi. Hökumət bölgənin bütün torpaqlarını 5 iri rus zadəganı arasında bölüb, burada iri təhkimçilik təsərrüfatları yaratmaq və müsəlman ali zümrəsini məhv etmək planları üzərində baş sındırırdı. Lakin hökumətin bu planı baş tutmadı. Bəylərin və kəndlilərin çar hökumətinə qarşı bir cəbhədə birləşərək çıxışlara başlaması hökuməti bərk təşvişə salmışdı. Çar hökuməti ali müsəlman zümrəsinin simasında özünə dayaq yaratmaq yolunu tutdu. Çarın fərmanı ilə 1843-cü ildə ali müsəlman zümrəsinin yaradılmasına icazə verildi. Bu zümrənin hüquqlarını tənzimləyəcək qanun layihəsi 6 dekabr 1846-cı ildə çar I Nikolay tərəfindən Qafqaz canişininin adına reskript (buyruq) şəklində imzalandı. 6 dekabr 1846-cı il reskripti 12 maddədən ibarət olub, 10-u bəylərin torpaq hüquqlarından, 2-si isə bəy-kəndli münasibətlərindən bəhs edirdi. Reskriptə əsasən bəylərin nəslə sahibliyində olmuş və indi də onların ixtiyarında qalan torpaqlar (mülk, tiyul və s.) üzərində onların tam irsi, mülkiyyətçilik hüququ təsdiq olunurdu. Xan, bəy və digər torpaq sahibləri öz

mülklərini nəsil-dən- nəslə keçirə, sata, bağışlaya, hər hansı şəkildə alqı-satqıya qoya bilərdilər. Yeganə şərt torpağı alan şəxsin ali müsəlman zümrəsinin nümayəndəsi olması idi. Qazax, Şəmsəddil, Borçalı ağalarının da müsadirə edilmiş bütün torpaqları çarın onlara qaytarıldı. Reskriptə görə bundan sonra rəiyyə, rəncbər, xalisə, nökar, əkər və başqa müxtəlif adların yerinə kəndlilərə ümumi bir ad “mülkədar tabelisi” adı verilirdi. 6 dekabr 1846-cı il reskripti ilə rus hökuməti ali müsəlman zümrəsinin torpaq hüquqlarını təsdiq etdi və ona münasibətini qəti şəkildə müəyyənləşdirdi. Hökumət ali zümrənin simasında özünə bölgədə sosial dayaq yaratmaq siyasətində ilk ciddi addımını atdı.

1847-ci il “Kəndli Əsasnamələri”. Azərbaycanın sahibkar kəndində bəy-kəndli münasibətlərinə tam hüquqi aydınlıq gətirmək və bu münasibətləri rəsmi şəkildə tənzimləmək üçün çar hökuməti 1847-ci ilin aprelin 20-i və dekabrın 28-də “Kəndli Əsasnamələri” adlanan sənəd qəbul etdi. Bu sənəd Şuşa, Şamaxı, Şəki, Bakı, Quba və Lənkəran qəzalarının bəy kəndlilərinə, həmçinin Qazax, Şəmsəddil və Borçalı məntəqələrinin ağa kəndlilərinə aid idi. Bu sənədə görə 15 yaşından yuxarı kişi xeylağı olan kəndli 5 desyatınə qədər torpaq payı ilə təmin olunmalı, bunun əvəzində kəndli taxıl məhsulunun ondabirini, çəltik, meyvə-tərəvəz məhsulunun üçdə birini məcəhət vergisi şəkilində bəyə ödəməli idi. Kəndli torpağı bəyin iş eyvanı, toxumu və alətlərindən istifadə edərək becərirdisə, məcəhət məhsulun beşdəbirini təşkil edirdi. Otlaplardan istifadə edən kəndlilər bəyə çöpbaşı vergisi ödəməli idilər, bəy təsərrüfatında biyara çıxmaq üçün hər kəndli ailəsi bir kişi ayırmalı idi. Biyara çıxan kəndli ildə 18 gün əkin-biçin işi aparmalı idi. Kəndli biyara çıxmaq istəmədisə, əvəzində pul ödəməli idi. Bütün kəndlilər hamiləliklə ildə iki gün bəyin təsərrüfatında əvrəz adlanan işi yerinə yetirməli idi. Bəyin ev işlərini görmək üçün hər on kəndli ailəsi bir kişi ödəməli idi. “Əsasnamələr”lə bəylərə kəndlilər üzərində polis və məhkəmə hüququ, kəndlilərə isə yaşayış yerini dəyişib başqa kəndlərə keçmək hüququ verilirdi. Başqa bəyin kəndinə keçmək istəyən kəndli bütün vergi və mükəlləfiyyətləri əvvəlcədən ödəməli və onu qəbul edəcək bəyində razılığını almalı idi. 1847-ci il “Kəndli Əsasnamələri” ali müsəlman zümrəsi ilə kəndlilər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri rəsmiləşdirərək qanuni şəkllə saldı.

45. XIX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycan mədəniyyəti

Maarif. XIX əsrin birinci yarısı Şimali Azərbaycanda maarif işində yeni bir dövrdür. Bu dövrdə qabaqcıl ziyalılar Azərbaycanda xalq maarifini yüksəltməklə xalqın savadlanması qayğısına qalır, yeni tipli təhsil ocaqları açmaq üçün hakim dairələrə müraciətlər edirdilər. Həmin dövr Azərbaycan ziyalılarında A.Bakıxanov və M.F.Axundov xüsusi yer tuturdu.

XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanda təhsil ocaqları, əsasən məscidlərin nəzdindəki məktəblər və mədrəsələr idi. 1858-ci ildə Şamaxı quberniyasında 4700 nəfərin təhsil aldığı 299 məktəb və mədrəsə var idi. Şimali Azərbaycan işğal edildikdən sonra milli maarifçilərin səyi ilə Azərbaycan-rus məktəbləri yaradıldı. Bu tipli məktəblər XIX əsrin 30-cu illərində Şuşada, Nuxada, Bakıda, Gəncədə, Şamaxıda və Naxçıvanda açılmışdı. Sonrakı illərdə bu məktəblərdən əlavə dörd sinifli məktəblər də açıldı. Bu tədris müəssisələrini açmaqda çar hökumətinin əsas məqsədi yerli inzibati idarələrdə müstəmləkə siyasətini yürütməkdə ona kömək edə biləcək tərcüməçilər, mirzələr-bir sözlə, etibarlı milli kadrlar yetişdirmək idi.

Elm. XIX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycanda çox inkişaf etmiş elm sahələrindən biri tarix elmi idi. Həmin dövrdə yaşayıb yaratmış Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal, Kərim Ağa Fateh, Seyid Əbdül Həmid bu gün də əhəmiyyətini saxlayan bir sıra qiymətli tarix əsərləri yaratmışlar. Əsasən xanlıqlar dövrünün tarixinə həsr edilmiş həmin əsərlərdən fərli olaraq A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm”ində qədim dövrdən başlamış XIX yüzilliyin əvvəllərində Şirvanın tarixi öz əksini tapmışdır. Azərbaycanlı alimlər rus şərqsünaslığının əsasının qoyulması və inkişafında da mühüm rol oynamışlar. XIX yüzilliyin başlanğıcında Mirzə Cəfər Topçubaşov Peterburq universitetində Şərq dillərini tədris etmiş, İran ədəbiyyatı kafedrasının müdiri olmuşdur. Görkəmli şərqsünas alim Mirzə Məhəmmədəli Kazımbəy Qazan universitetində İran ədəbiyyatı, türk-tatar dilləri müəllimi, professoru, fakültə dekanı olmuşdu. Şərqsünaslıq sahəsində 100-dən çox əsər yazmış M.Kazımbəy Azərbaycan dilinin qrammatikasını nəşr etdirmişdi. Məşhur səyyah-alim Hacı Zeynalabdin Şirvani Şərq ölkələrinin çoxunu gəzmiş, 36 il müddətində 60 min km qədər yol qət etmiş, əsərlərində gəzdiyi, gördüyü ölkələrin xalqlarının iqtisadi-mədəni həyatını, məişət və adətlərini təsvir etmişdir. XIX yüzilliyin 30-cu illərində Azərbaycan mətbuatının əsası qoyulmuşdu. 1832-ci ildə Tiflisdə həftədə bir dəfə “Tatar xəbərləri” qəzeti çıxmağa başlamışdı. 1850-ci illərin sonlarında Şamaxı quberniyasında iki kiçik mətbəə fəaliyyət göstərirdi.

Ədəbiyyat. XIX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatı iki-romantik və realist cərəyan istiqamətində inkişaf edirdi. Görkəmli mütəfəkkir Mirzə Şəfi Vazeh (1794-1852) Gəncədə memar ailəsində anadan olmuşdu. M.Ş.Vazeh lirik şeirlər yazmış, əsərlərində azadlıq müjdəçisi kimi çıxış etmişdir. A.Bakıxanov da Qüdsi

təxəllüsü ilə bir çox bədii əsərlər yazmışdır. Realist ədəbi cərəyana İsmayıl bəy Qutqaşınlı da daxil idi Qutqaşınlı fransız dilində yazılmış “Rəşid bəy və Səadət xanım” povestinin müəllifidir. Azərbaycan satirik poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Qasım bəy Zakir (1786-1857) olmuşdur. XIX yüzillikdə Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük nümayəndəsi heç şübhəsiz ki, maarifçi-demokrat, görkəmli ictimai xadim, Azərbaycan realist ədəbiyyatının əsasını qoymuş Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) olmuşdur. M.F.Axundov Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur. 50-ci illərdə yazdığı dram əsərlərini o dövrün güzgüsü adlandırmaq olar.

İncəsənət. XIX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycanın xalq musiqisi, təsviri və tətbiqi incəsənəti, memarlığı inkişaf edir, teatr sənəti sahəsində ilk addımlar atılırdı. Bu dövrdə aşıq sənəti ilə sıx bağlı olan musiqili folklor xeyli inkişaf etdi, aşıq dəstələrinin çıxışları kütlələr arasında böyük rəğbətlə qarşılanırdı. Azərbaycanın gözəl güçəsi Qarabağ xanəndələr məskəni idi. Azərbaycanda ilk teatr tamaşalarının qoyulması da bu dövrdə olmuşdur. Şuşa, Lənkəran və Şamaxı şəhərlərində teatr tamaşaları qoyulurdu.

Təsviri incəsənət sahəsində realist ənənələr inkişaf edirdi. Bu ənənələr görkəmli rəssam Mirzə Qədim İrəvanının yaradıcılığında öz parlaq əksini tapmışdır. Azərbaycan tətbiqi sənətinin ən gözəl nümunələri ölkənin bir çox yerində geniş inkişaf etmiş xalçaçılıqda, tikmələrdə, təkalduzçuluqda, zərgərlikdə öz əksini tapmışdır. Memarlıq sənəti sahəsində də görkəmli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu dövrdə Şamaxı şəhərinin bərpasına başlanmış, bəzi inzibati, yeni tipli yaşayış binaları tikilmişdir.

46. XIX əsrin 60-70-ci illərində Şimali Azərbaycanda burjua islahatlarının keçirilməsi

1870-ci il kəndli islahatı.1861-ci ildə Rusiyada kəndli islahatı keçirilmiş və təhkimçilik hüququ ləğv edilmişdi. Çar hökuməti XIX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda kəndli islahatının keçirilməsinə hazırlıq görməyə başladı. Rusiya hökuməti nəhayət 1870-ci il mayın 14-də Azərbaycanın sahibkar kəndində islahat keçirilməsini nəzərdə tutan Əsasnaməni təsdiq etdi. Əsasnamədə kəndlilərə azadlıq verilməsi, torpaq, vergi və mükəlləfiyyət məsələlərinə toxunulmuşdu. Əsasnamə ilə Azərbaycanın sahibkar kəndlilərinin feodal asılılıq münasibətlərinə son qoyulması və onlara azadlıq verilməsi elan edilirdi. Əsasnaməyə görə kəndlinin istifadəsində olan torpaq və əkin sahələri, meyvə, tut, üzüm bağları onun pay torpağı elan edilirdi və həmin pay torpağı kəndlinin daimi istifadəsinə verilirdi.Kəndli öz pay torpağını hissə-hissə və ya bütöv şəkildə sahibkarla qarşılıqlı razılığa əsasən satın ala bilərdi,ancaq satın alınacaq torpaqlar bir ev və ya kəndli ailəsi üçün 15 desyatindən çox ola bilməzdi. Satınalma zamanı kəndliyə dövlət tərəfindən heç bir yardım göstərilmirdi.Sahibkar

kəndlilərinin satın alacaqları torpaqların qiymətləri çox yüksək müəyyən edilmişdi və bütövlükdə Rusiyadakından 7,7 dəfə baha idi. Üstəlik dövlət də “ödənc” əməliyyatının həyata keçirilməsinə heç bir maddi yardım göstərmirdi. Rusiyada torpağın satın alınması həmdə məcburi idi. 1870-ci il kəndli islahatı Azərbaycanın sahibkar kəndlisini torpaq mülkiyyətçisinə çevirmək əvəzinə, onların yalnız torpaqdan daimi istifadə hüququnu qanuni şəkllə salmışdı. 1870-ci ildən 1912-ci ilədək Şimali Azərbaycanın çox az – çəmi 40 sahibkar kəndində 2 min desyatin torpaq sahəsi kəndlilər tərəfindən satın alınmışdı. Buna görə də sahibkar kəndliləri 1912-ci il aqrar islahatına qədər öz pay torpaqlarının mülkiyyətçisinə çevrilə bilmədiklərindən uzun müddət “müvəqqəti mükəlləfiyyətli” hesab edilmişdilər. Biyar mükəlləfiyyəti 1870-ci il islahatına görə ləğv edilmişdi. Biyar hər desyatin pay torpağına görə otuz qəpik pulla əvəz olunurdu. 1870-ci il islahatı kəvdə kapitalist münasibətlərinin inkişafına müəyyən yol açmışdı.

Məhkəmə islahatı. 1864-cü il noyabrın 20-də Rusiyada həyata keçirilən məhkəmə islahatına görə silki məhkəmə ləğv edilir, bütün zümrələr üçün eyni olan ümumi məhkəmə yaradılırdı. Məhkəmə islahatı Şimali Azərbaycanda guya əhalinin “ictimai şüur baxımından geri qalması” bəhanəsi ilə bir qədər gec və ləng həyata keçirildi. Bu zaman Rusiyadan fərqli olaraq 22 noyabr 1866-cı il Nizamnaməsi əsas götürüldü. Nizamnaməyə görə Azərbaycanda məhkəmədə andlı iclasçıların iştirakı nəzərdə tutulmamışdı. Məhkəmə hakimləri seçki yolu ilə seçilmir, yalnız Qafqaz canişininin təqdimatı əsasında təyin edilirdilər. Hakim vəzifəsinə bir qayda olaraq azərbaycanlılar təyin edilmirdilər. Azərbaycanlı yalnız hakimin müavini vəzifəsini tuta bilərdi. Məhkəmə yalnız rus dilində aparıldığından iclaslarda tərcüməçi iştirak edirdi. Quberniyalarda yaradılan dairə məhkəmələri Şimali Azərbaycanda ən ali məhkəmə distansiyası olub, Tiflis Məhkəmə Palatasına tabe idi. Barışıq məhkəməsi isə bir pillə aşağı məhkəmə orqanı hesab olunurdu. Qafqaz canişini tərəfindən təyin olunan barışıq hakimləri mülki işlərə, şəxsi münaqişələrə və xırda cinayət işlərinə baxırdılar.

Şəhər islahatı. XIX əsrin 60-70-cı illərində həyata keçirilən burjua islahatlarından biri də şəhər islahatı idi. 16 iyun 1870-ci ildə Rusiyada şəhər idarə orqanlarının təşkili haqqında Əsasnamə qəbul edildi. XIX əsrin 70-ci illərində Şimali Azərbaycanda şəhər statusuna malik olan 10 şəhər var idi. Şəhərlərimizdə ictimai idarə sistemi mövcud olmayıb, şəhər təsərrüfatı tamamilə polis idarəsinin ixtiyarında idi. Çar hökuməti 1870-ci il Əsasnaməsini Azərbaycan şəhərlərinə tətbiq etməyə tələsmirdi. 70-ci il Şəhər Əsasnaməsi ilk dəfə 1878-ci ildə yalnız Bakı şəhərində tətbiq edildi. Əvvəlcə 6-9 dekabr 1877-ci ildə əmlak senzi əsasında Bakı Şəhər Dumasına seçkilər keçirildi. Şəhər əhalisi ödədiyi verginin miqdarına uyğun olaraq üç qrupa bölündü və hər qrup Dumaya 24 qlasnı-deputat (üzv) seçə bilərdi. Şəhərin əsil sahibi olan Azərbaycan əhalisindən seçilən deputatların sayı xristian qlasnlıların sayından çox ola bilməzdi. Əsasnaməyə uyğun olaraq şəhərin aşağıdakı ictimai idarə orqanları yaradılmışdı: 1. Şəhər Duması, 2.

Dumanın icraedici orqanı olan Şəhər idarəsi. Bu iki orqanın başçısı (qlava) yalnız rus olmalı idi. Başçını Şəhər Duması seçsə də, Daxili İşlər Nazirliyi təsdiq edirdi. Bakı Şəhər Duması 8 yanvar 1878-ci ildə açıldı. Şəhər Dumasının səlahiyyət dairəsinə şəhər təsərrüfatının idarə edilməsi, yerli ticarət və sənayenin himayə edilməsi, yanğınlı mübarizə, səhiyyə, xalq təhsili kimi sahələr daxil idi. Bakı Şəhər Dumasında bütün işlər rus dilində aparılırdı. Çar hökuməti 1892-ci ildə yeni Şəhər Əsasnaməsi verərək qubernatorların şəhərlərin özünüidarə işlərinə müdaxilələr etmək sahəsində hüquqlarını genişləndirdi. Bu Əsasnaməyə uyğun olaraq 1897-ci ildə Gəncədə tam həcmli şəhər özünüidarəsi, Lənkəran, Nuxa, Şamaxı, Quba və digər şəhərlərdə isə sadələşdirilmiş ictimai idarələr yaradıldı.

İnzibati idarə sistemində dəyişikliklər. 1859-cu ildə Şamaxıda baş verən zəlzələdən sonra quberniyanın mərkəzi Bakıya köçürüldü və Şamaxı quberniyası Bakı quberniyası adlandırıldı. 1860-cı il inzibati islahatına görə Dərbənd quberniyası ləğv edildi, Quba qəzası Bakı quberniyasının tərkibinə qatıldı. Şimali Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsündə ən ciddi dəyişiklik 1868-ci ildə mərkəzi Gəncə olmaqla, Yelizavetpol quberniyasının yaradılması oldu. 1883-cü ildə çar hökuməti Qafqaz canişinliyini ləğv etdi və diyarın idarəsi Qafqazdakı mülki hissə üzrə baş rəisə tapşırıldı.

47. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda neft sənayesi

XIX yüzilliyin son rübündə bütün dünyanın diqqətini özünə cəlb edən Bakının zəngin neft sərvəti 70-ci illərə qədər Rusiyada geniş yayıla bilmədi. 1872-ci ildə neft sənayesinin inkişafına əngəl törədən iltizam sistemi ləğv edildi. Həmin ilin dekabrında neft yataqları müzaidə(torq) vasitəsilə ayrı-ayrı kapital sahiblərinə uzun müddətli icarəyə verildi (əslində auksiyon vasitəsilə sahibkarlara satıldı). 60-cı illərin əvvəllərindən buruqla quyu qazmağa dəfələrlə cəhd edildi və 1871-ci ildə buna nail olundu. Balaxanıda Mirzoyev qardaşlarının mədənlərində mexaniki üsulla qazılan quyu 45 metrə çatan kimi neft verdi. 1873-cü ildə buruqla quyu qazmaq işində ilk buxar mühərriklərindən istifadə olundu. 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən Balaxanıda, Zabratda, Bibi-Heybətdə, Binəqədidə neftin fontan vurması buraya marağı artırmaqla bərabər, neftli torpaq sahəsinin qiymətini min manatdan 45 min manata qaldırdı.

XIX əsrin 70-ci illərindən 1917-ci il fevral burjua-demokratik inqilabının qələbəsinə qədər Bakıda neft sənayesinin tarixini üç dövrə bölürlər (1872-1900, 1901-1913, 1914-1917). Dövrələrin hər biri səciyyəvi cəhətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Birinci dövrə neft sənayesinin sürətlə təşəkkülü və tərəqqisi dövrü idi.

Neft sənayesi inkişafının birinci dövründə burada əsas rolunu yerli və rus kapitalı oynayır. Neft istehsalı ilə məşğul olan şirkətlərin sayı ildən-ilə artır. Xarici kapitalın

ilk nümayəndəsi isveç təbəəsi Robert Nobel oldu. Nobel qardaşları Bakıya 70-ci illərin ortalarında gəlsələr də öz şirkətlərini 1879-cu ildə təşkil edə bildilər. 1873-cü ildə Bakıda 12 şirkət olduğu halda, əsrin sonunda onların sayı 140-a çatırdı. 1870-ci ildən 1901-ci ilə qədər neft istehsalı 165 dəfə artaraq 3 mln puddan 667 mln puda çatdı. Bakı neft sənayesi dünya neft istehsalının yarısından çoxunu və Rusiyadakının 95 faizini verirdi. 70-ci illərin sonunadək neft Xəzər dənizi və Volqa ilə yelkənli gəmilər vasitəsilə boçkalarda Rusiyanın daxili əyalətlərinə daşınırdı. D.İ.Mendeleyevin təklifi ilə 1897-1907-ci illərdə Bakı ilə Batum arasında çəkilmiş 829 verst uzunluğunda neft kəməri iqtisadi cəhətdən çox faydalı oldu. Həmin kəmə vasitəsilə ildə 60 mln pud neft nəql edilirdi. 70-ci illərdə neftayırma zavodların sayı 47-yə çatdı. Onların içərisində H.Z.Tağıyevin və Kələntərovun zavodları fərqlənirdi. Xırda neftayırma zavodların təmərküzləşməsi nəticəsində əsrin sonunda neftayırma zavodların sayı 101-ə endi. Ağ neft zavodlarının 20-də sürtgü yağları hazırlanırdı. Neftin emalı sahəsində əldə edilən nailiyyətlərdən biri də 70-ci illərin sonunda neft qalıqlarından kükürd turşusu istehsal edən müstəqil zavodların yaranması idi.

Az vaxtda Bakıda onlarla neft sənaye milyonçuları meydana çıxdı. Onların arasında azərbaycanlı kapitalistlərdən H.Z.Tağıyev, Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev və b. da var idi. Xarici kapital Nobel qardaşları, Vişau (ingilis), Rotşild (Fransa) kimi milyonçularla təmsil olunurdu. Bakı neft maqnatları 1884-cü ildə xüsusi bir mərkəz, neft sənayeçiləri qurultayı yaratdılar. 1893-cü ildə Peterburqda “Bakı kərasin zavodçularının ittifaqı” yarandı.

48. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti

Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər XIX əsrin ikinci yarısında mədəniyyətdə də əksini tapırdı. Əsrin birinci yarısında fəaliyyət göstərən məktəblər və mədrəsələr yenə qalmaqda idi.

Rusiyada həyata keçirilən məktəb islahatları 70-ci illərdən başlayaraq Azərbaycanda ibtidai təhsil sahəsində canlanmaya səbəb oldu. Məktəbdə təhsil müddəti dörd il idi. Tədris planına ana dili, şəriət, rus dili, hesab, coğrafiya, tarix, nəğmə, təbiətşünaslıq fənləri daxil idi. 1887-ci ildə Bakıda Rus-Azərbaycan məktəbi açıldı. Onun rəhbərləri S.M.Qənizadə və H. Mahmudbəyov idi.

1864-cü ildə Zaqatalada təhsil müddəti bir il olan qız məktəbi açıldı. Naxçıvan, Yelizavetpol, Şamaxı, Nuxa, Şuşada dördsınıfli qəza məktəbləri (cəmi 5) açılmışdı. XIX əsrin 70-ci illərində Yelizavetpolda orta məktəb, Bakıda Real məktəb və s. açılmışdı.

1876-cı ildə Qori şəhərində Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası təşkil olundu. 1879-cu ildə həmin seminariyada Azərbaycan bölməsi yaradıldı.

1896-cı ildə Bakıda H.Z.Tağıyev öz puluna qızlar məktəbi açdı. Kitabxanalar açılırdı. Məsələn N.Nərimanov 1894-cü ildə qiraətxana açdı.

XIX əsrdə Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai fikirin inkişafı M.F.Axundovun adı ilə bağlıdır. Onun yaradıcılığı və dünyagörüşü XIX əsrin 60-70-ci illərində fəlsəfi fikir tarixində bütöv hadisə idi. O, həm də Azərbaycanda dramaturgiyanın banisi hesab olunur (altı komediyası).

XIX əsrin ikinci yarısında poeziya əsas etibarilə dörd qol üzrə – yazılı ədəbiyyatda aşiq şeri, realist satirik cərəyan, qəzəl şeiri və dini mərsiyyə şeiri – inkişaf edirdi. Bu dövrün xalq aşıqlarından Dədə Ələsgər, aşiq Nəcəfqulu, Hüseyn Bozalqanlı, Çoban Əfqan, Mola Cümə və başqaları böyük şöhrət qazanmışdı.

Qəzəlçiliyin geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq Bakıda, Şamaxıda, Qarabağda, Lənkəranda, Ordubadda şairlərin bir sıra ədəbi məclisləri təşkil olunmuşdu. Şuşadakı «məclisi-üns» ədəbi məclisin üzvlərindən biri xan qızı Xurşidbanu Natəvan (1832-1897) idi.

Bu dövrdə realist satirik poeziyanın ən görkəmli nümayəndəsi S.Ə.Şirvani idi. O, zəngin irs qoyub getmişdi.

1875-ci il iyunun 22-də H.B.Zərdabinin «Əkinçi» qəzetinin birinci nömrəsi çapdan çıxdı. 1877-ci il sentyabrın 29-dək çap olunan «Əkinçi» qəzeti ayda iki dəfə 300-400 tirajla çap olunmaqla cəmi 56 nömrəsi çıxmışdı. 1873-cü il martın 22-də M.F.Axundovun “Hacı-Qara” komediyası tamaşaya qoyulmuşdu. Bu işdə H.B.Zərdabinin böyük rolu olmuşdu. Bununla Azərbaycanda Teatr sənətinin əsası qoyulmuşdu.

1879-cu ildə Tiflisdə Azərbaycan dilində «Ziya» adlı yeni qəzet çıxmağa başladı. 1880-ci ilin sonunda «Ziya» qəzeti «Ziyayi Qafqaziyyə» adı ilə çıxmağa başladı. Onun nəşri 1884-cü ilin iyun ayına qədər davam etdi. 70-90-cı illərdə Bakıda burjuaziyanın vəsaiti ilə onun ideologiyasını təbliğ edən bir sıra («Bakinskiye izvestiya», «Kaspi» və s.) qəzetlər nəşr edilirdi. 1873-cü ildə Bakıda çalışan bir sıra ziyalının təşəbbüsü ilə Milli teatr yaradıldı.

XIX əsrin ikinci yarısında musiqi ifaçılığı sahəsində istedadlı ustalar yetişmişdi. Onların sırasına Xarrat Qulu, Sadıqcan, Hacı Hüsü, Cabbar Qaryağdı, Ələsgər Abdullayev, Keçəçi Məmməd və onlarla başqaları daxil idi. Keçmiş əsrlərdə tikilmiş abidələrin bərpası sahəsində də iş aparılırdı. 50-ci illərdə Şəkiddə xan sarayının bərpası başa çatdırıldı. Rəssamlıqda və təsviri sənətdə M.M.Nəvvabın, X.Natəvanın, M.Q.İrəvaninin əsərləri marağa səbəb olurdu.

49. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda siyasi partiyaların yaranması

1900-1903-cü illərin sənaye böhranı bütövlükdə Rusiya imperiyası, o cümlədən Azərbaycanda siyasi mübarizəni kəskinləşdirmişdi. Fəhlə hərəkatı genişlənir, eyni zamanda partiyalaşma prosesi gedirdi. Belə bir şəraitdə bir sıra siyasi təşkilatlar - Difai, Qeyrət, Müdafiyə, İttifaqi-müsəlman, Hümmət, Müsavat kimi siyasi partiyalar və təşkilatlar yaradılmışdı.

1901-ci ilin yazında Rusiya Sosial–Demokrat Fəhlə Partiyasının Bank komitəsi yarandı. 1902-ci ilin aprelində Bakıda ilk kütləvi fəhlə nümayişi baş verdi. 1903-cü ilin yayında Bakıda ilk ümumi tətil başlandı. İyulun 4-də hərəkat ümumBakı miqyasını aldı. Fəhlələr 8 saatlıq iş günü əmək haqqının artırılması, iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasını və s. tələb edirdi.

Birinci Rus burjua demokratik inqilabı gedişində, 1905-ci il oktyabrın 17-də çar II Nikolay “Manifest” imzaladı. Söz, mətbuat, yığıncaq, ittifaq, partiya yaratmaq, Dövlət Duması çağırmaq haqqında söz verildi. Bundan istifadə edərək müxtəlif istiqamətli qüvvələr bir sıra partiya və təşkilatlar yaratdı. Məsələn, “17 oktyabr ittifaqı”, “Kadetlər” (konstitusiyə-demokrat partiyası). Hümmət, RSDFP-nin Bakı Komitəsi leqal iş şəraitinə keçdi. 1905-1907-ci il I rus inqilabının təsiri altında Umumrusiya müsəlmanlarının siyasi təşkilatı olan «İttifaqi-müsəlman» - Umumrusiya Müsəlman İttifaqı yarandı.

1905-1906-cı illərdə Əhməd bəy Ağayevin təşəbbüsü ilə rus-erməni birliyinə qarşı mübarizə təşkilatı kimi «Difai» (dəf etmək-qarşısını almaq) siyasi təşkilatı yaradıldı. Onun tərkibinə Əhməd bəy Ağayev, Qarabəy Qarabəyov, Məmməd Həsən Hacinski və b. daxil idilər.«Difai»nin fəaliyyəti 1912-1917-ci illərə qədər davam etmişdi.

1905-ci ildə Gəncədə “Qeyrət” Partiyası yaradıldı. “Qeyrət” Partiyasının ideyası-muxtariyyət və Rusiyanın federativ quruluşu idi. Partiyanın lidələri A.Xasməmmədov, N. Yusifbəyli olmuşdur. “Qeyrət” Partiyası 1908- 1912-ci illərdə fəaliyyət göstərmişdir.

1907-ci ildə “Müdafiyə” partiyası yarandı. Partiyanın rəhbəri I Dövlət Dumasının deputatı İsmayılxan Ziyadxanov idi. Müdafiyə partiyasının ideyası mülkədar torpaqlarının kəndlilər arasında bölüşdürülməsi, müsəlmanlar arasında ictimai birliklərin yaradılması, onların maarifləndirilməsi idi. “Müdafiyə” partiyası 1908-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycanda milli hərəkatın rəhbəri olmuş “Müsavat” (bərabərlik) partiyası

1911-ci ildə yaradılmışdı. (yaradanlar: Tağı Nağı oğlu, Məmməd Əli Rəsulzadə, Abbas Kazımzadə). Partiyanın ideya rəhbəri olan Məmməd Əmin Rəsulzadə bu zaman siyasi mühacirətdə idi. 1913-cü ildə M.Rəsulzadə Rusiyadakı əfv ümumi ilə əlaqədar olaraq mühacirətdən geri dönür və həmin vaxtdan «Müsavət»ə rəhbərlik edir. Partiya qeyri-leqal idi və 1917-ci ilin fevralına qədər gizli, ciddi məxfilik şəraitində işləmişdi. «Müsavət»in ilk proqramı 1912-ci ildə qəbul edilərək, kitabça şəklində çap olunmuşdu. Proqramda millətlər arasında fərq qoymadan bütün müsəlman xalqlarının birləşməsi, müstəqillik uğrunda mübarizə aparan müsəlman ölkələrinə maddi və mənəvi kömək göstərilməsi və s. kimi vəzifələr yer almışdı.

50. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda siyasi mübarizə və kütləvi fəhlə hərəkatı

XX əsrin əvvəllərində sənaye böhranı ilə əlaqədar meydana çıxan ağır iqtisadi vəziyyət, digər tərəfdən isə 1901-ci ildə yaradılmış Bakı sosial-demokrat təşkilatı tərəfindən siyasi təbliğatın gücləndirilməsi həmin ildə bir sıra fəhlə çıxışlarına gətirib çıxardı. Bu təşkilat RSDFP-nin Bakı Komitəsi idi və 1901-ci ilin yazında yaradılmışdı. Onun tərkibi ilkin vaxtlar ruslar, ermənilər, gürcülər və başqa millətlərin nümayəndələrindən ibarət idi. Azərbaycanlılar yox idi. BİR birinin ardınca Bakıda, həm də qəzalarda tətillər baş verirdi. 1902-ci ilin yanvarında Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan olundu. Lakin fəhlə çıxışlarının qarşısını almaq mümkün olmadı. 1902-ci ilin apreliyində kütləvi fəhlə çıxışları oldu. 1902-ci ilin yazında 1 May nümayişi təşkil olundu. Həmin ilin iyunundan oktyabrınadək bir sıra tətillər çıxışları oldu. İnqilabi çıxışlar 1903-cü ildə də davam etdi. Bakıda fəhlələrin ilk ümumi tətili 1903-cü ilin yayında baş verdi. 1903-cü il iyulun 4-də tətillər ümumi xarakter aldı. Fəhlə aktivlərindən ibarət Tətillər Komitəsi yaradıldı. Tətillər kapitalistlər qarşısında 8 saatlıq iş günü, 2 mart və 27 aprel nümayişləri vaxtı həbs olunmuş fəhlələrin azad edilməsi, əmək haqqının artırılması, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması, səhiyyə yardımı və s. kimi tələblər qoymuşdu. 5-8 iyul nümayişlərində 50 minə qədər nümayişçi iştirak edirdi.

Iyulun 14-dən Bakı tətillərinin təsiri altında Tiflisdə, Batumidə, Rusiyanın başqa regionlarında nümayişlər keçirildi. Bakı tətilləri iyulun 22-də dayandırıldı.

1904-cü ilin avqust ayında Bakıda Şendrikov qardaşları tərəfindən yaradılan "Balaxanı və Bibiheybət fəhlələrinin təşkilatı" adlı menşevik təşkilatı əsasən iqtisadi mübarizəyə çağırır, bolşeviklərə qarşı çıxış edirdilər. 1904-cü ilin payızında ilk olaraq Xəzər-Qara dəniz cəmiyyətinin fəhlələri, ardınca Nobel, Rotşild, Mantaşev və digər mədənlərinin fəhlələri işi dayandırdılar. Bütün Rusiyada əks-səda doğuran güclü tətillər Bakıdakı dekabr ümumi tətilləri idi. Tətillər 13 dekabr 1904-cü ildə Balaxanı fəhlələri

tərəfindən başlandı. Sonra “Xəzər-Qaradəniz cəmiyyəti”, Nobel, Rotşild, Mantəşev, Mirzəyev firmalarının fəhlələri, Bibi Heybət, Sabunçu və s. firmaların işçiləri də qoşuldular. Fəhlələr 8 saatlıq iş günü, söz, mətbuat, yığıncaq azadlığı, əmək haqqının 25-30% artırılması, cərimələrin ləğv olunması və s. tələbləri irəli sürmüşdü. Uzun sürən tətil hərəkəti fəhlələrin qələbəsi ilə başa çatdı. Dekabrın 30-da Rusiya fəhlə hərəkəti tarixində ilk kollektiv müqavilə imzalandı. Bu müavilə "Mazut konstitusiyası" adı ilə məşhurdur. Beləliklə, XX əsrin əvvəlindən bəri Azərbaycanda yetişən inqilabi böhran 1904-cü ilin dekabrında güclü ümumi tətillə başa çatdı.

1905-ci ildə Rusiyada 9 yanvar bazar günündə fəhlələrin gülləboran edilməsi ilə bağlı qanlı bazar günü hadisələri Bakıda geniş əks-səda yaratdı. Yanvar ayında Bakıda və Bakı quberniyasının ərazisində 25 müəssisənin fəhlələri tətil etdi. Gədəbəy mis mədənlərinin, Ləki zəy zavodunun, Nuxa və Şuşa ipək emalı fabriklərinin fəhlələri tətilə qoşuldular. Gəncə dəmiryol fəhlələri tətilə başladılar. Tətil tezliklə Bakı, Hacıqabul, Kürdəmir, Yevlax, Ağstafa və digər əsas dəmiryol stansiyalarını əhatə etdi. 1905-ci il iyun-iyul aylarında Bakı və qəzalardakı sənaye müəssisələrinin 75 %-ni tətil bürüdü. Bəzi yerlərdə hətta tətil komitələri yaradıldı. Təbii ki, hökumət bu tətilləri zor gücünə yatırmağa üstünlük verdi. Tarixə Birinci Rus burjua-demokratik inqilabı kimi daxil olmuş bu hərəkət Bakıda da geniş vüsət aldı. Inqilabi hərəkətin təsiri altında çar hökuməti bir sıra güzəştlərə getdi. 1905-ci ilin 17 oktyabr Manifesti ilə bir sıra güzəştlər-söz, mətbuat, yığıncaq, ittifaq, azadlığı verildi. Dövlət Dumasının (parlament) çağırılması qərara alındı. 1907-ci ildə inqilab məğlub oldu.